

**DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK**

SZAKDOLGOZAT

**HELYNÉVALKOTÁS
KOGNITÍV MEGKÖZELÍTÉSBEN**

Polgári Judit
V. angol-magyar

Dr. Hoffmann István
Témavezető

**DEBRECEN
2007**

TARTALOM

BEVEZETÉS	2
I. A HELYNÉVKUTATÁS EREDMÉNYEINEK VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE	5
1. 1. Történeti szemlélet – etimológiai vizsgálatok	5
1. 2. A névélettani vizsgálat térhódítása	6
1. 3. Funkcionális-szemantikai leírási keret	8
II. A KOGNITÍV MEGKÖZELÍTÉS RELEVANCIÁJA	11
2. 1. Kogníció a tudományokban	11
2. 2. A kognitív nyelvészeti fordulat	12
III. A HELYNEVEK KIALAKULÁSA	18
3. 1. A tulajdonnévi kategóriáról	18
3. 2. A helynévalkotás mozgatórugói	21
3. 3. A helynévalkotás feltételei	24
3. 4. A névalkotás szituációjának körülményei	26
IV. PERCEPCIÓ, FOGALOM ÉS NYELVI MEGFORMÁLÁS ÖSSZEFONÓDÁSA – A HELYNEVEK PROTOTIPIKUS JEGYEI	28
4. 1. A névvel jelölt denotátumok rendszere	28
4. 2. Fajtajelölő helynevek.....	32
4. 3. A hely tulajdonságát kifejező névalkotás – leíró nevek	35
4. 4. Viszonyok tükröztetése a helynévadásban – metonímia, metafora	38
4. 5. Egy rekonstruált helynévalkotási folyamat	43
FELHASZNÁLT IRODALOM	47

BEVEZETÉS

A magyar helynévkutatás nagy múltra tekint vissza, amit mi sem bizonyít jobban, mint a sokasodó, vizsgálatra és kutatásra érdemes helynévanyag rendszerezésére tett kísérletek nagy száma. Az elmúlt évtizedek során számos neves szerző készített nagy helynévkorpuszra támaszkodó névtani dolgozatokat, amelyek egy-egy szempont átfogó érvényesítésével, ugyanakkor a szintézisreteremtő rendszerezés igényével igyekeztek újabb és újabb rétegét feldolgozni a felgyülemelő helynévmennyiségnek. Munkáik többsége a magyar helynévkutatásban nagy jelentőséggel bíró történeti-etimológiai szemléletet követte, bár kétségtelen, hogy a nyelvlélektannak és a nyelvészociológiának a helynévalkotáshoz aktuálisan kapcsolódó pontjai is megjelentek néhány írásban (ld. LŐRINCZE, KÁZMÉR).

HOFFMANN ISTVÁN 1993-ban egy új helynévvizsgáló- és rendszerezési modell kereteit vázolta fel, melyben ötvözte az addigi eredményeket és az újabb európai névkutatói irányzatok elméleti hátterét. Dolgozatom sok ponton támaszkodik a „Helynevek nyelvi elemzése” c. munkára, amely a helynevek funkcionális-szerkezeti leírására törekszik. Sok más névelméleti alapfeltevés mellett hangsúlyozza a minták követésének fontosságát és azt, hogy a névadás alapjául szolgáló ún. „alapmodellek nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái” (1993: 30).

Ez a felismerés a kiindulópontja az én dolgozatomnak is, amellyel kísérletet teszek a helynévadás- és alkotás univerzális mozgatórugóinak és folyamatának feltárására az emberi megismerés tudományának, a kogníciónak eddigi eredményeit felhasználva. Ez az új kognitív nyelvészeti megközelítés a helynévalkotó- és használó egyént, az embert helyezi a vizsgálódás középpontjába, a beszélő- és helynévadó közösség perspektíváját tekinti mérvadónak. Ezzel a szemlélettel igazolást nyer a helynevek szemantikai motívumhálójának jelentősége. Dolgozatom másik fő törekvése szerint e motívumok alkalmazásának ismeretelméleti-megismerési hátterét, és az aktív helynévhasználat- és változás kognitív működését mutatja be.

Korábban készítettem már néhány munkát zárt helynévkorpuszok felhasználásával a HOFFMANN-féle funkcionális-szemantikai elemzési modell kategóriáira támaszkodva, e kategóriák helyességét és működését vizsgálva. Szakdolgozatomban azonban nem analitikus, hanem szintetikus szempontokat szeretnék érvényesíteni. Mindezt kognitív elméleti indíttatás

érvényesítésével szeretném elvégezni, a felállított rendszer működését illusztratív példákkal ellenőrizve, s végül egy konkrét névalkotási eljárás elemzésével szeretném ellenőrizni.

Dolgozatom természetesen nem kérdőjelezi meg az eddigi szakirodalom érvényességét és eredményeit, hanem újragondolva azokat kiegészítő alternatívát kínál, és egy új szemlélet bevezetésével állít fel hipotéziseket a helynévalkotás szakaszaira és feltételeire vonatkozóan. A hipotézisek igazolását csak korlátozott számú helynévanyag birtokában végezhetem, a nyelvek nem ismerete miatt. Ezért alapozom munkámat KISS LAJOS nagyszabású etimológiai összefoglaló szótárára, a FNESZ-re (1988.), hiszen ez a gyűjtemény nem csupán a magyar, de valamennyi kontinens majd minden népének helyneveiből is válogat. Az általam példaként említett helynevek túlnyomó többségét éppen azért választottam más nyelvekből, hogy az egyetemes helynévalkotási szabályok működésének egyetemességét bizonyítsam. Minthogy a FNESZ által biztosított helynévanyag alapvetően makrotoponímiai jellegű, külföldi példáim is jórészt településnevekre, nagyobb földrajzi egységekre vonatkoznak. Azonban a helynévadás mozzanata – mivel szűk beszédközösséget érint – leginkább a mikrotoponímák esetében érhető tetten, így elméleti alapfeltevéseimet kisebb, javarészt magyar földrajzi egységek nevének bevonásával is igazolom.

A dolgozat alapvető nehézségét az adja, hogy úgy kísérlek meg univerzális szabályszerűségeket megfogalmazni, hogy nincs birtokomban valamennyi létező helynév ismerete, és a hozzáférésem is igen korlátozott. Emellett a rendelkezésre álló helynevek is az idő és számtalan fordítás rostáján jutnak el hozzám. Ezért kínálok alternatívákat egy-egy helynév megalkotásának okait és szemantikai motívumrendszerét vizsgálva dolgozatomban.

További probléma a kognitív szemléletű helynévkutatás irodalmának hiánya, amely azzal a következménnyel is jár(hat), hogy minta és szakforrás nélkül hipotéziseim és állításaim nem elég rendszerszerűek és akadémikusak. Minden fogyatékosága ellenére, dolgozatom egyúttal szeretné felhívni a figyelmet a helynévanyag kognitív szempontú vizsgálatának fontosságára és relevanciájára.

Mivel a munka úttörő jellegű és új szempontokat alkalmaz, először azt szeretném bemutatni, hogy mivel szemben új, ill. mire épül ennek az újításnak a lehetősége. Az átfogó tendenciák mellett a szakirodalomból azokat a tudománytörténeti eredményeket emelem ki, amelyek szemléletük, módszereik folytán oppozícióban állnak egy lehetséges kognitív megközelítéssel, vagy éppen olyan újításokat fogalmazzak meg, melyek kiindulópontjává is vál(hat)nak a helynevek kognitív szempontú vizsgálatának.

A dolgozatomban kiemelt új megközelítés megkívánja a kognitív tudományok, azon belül is a kognitív nyelvészet rövid történetének, vizsgálati módszereinek, kutatási területeinek bemutatását. A második fejezet szolgál az eddigi névtani elméletek és a kognitív szempont ütköztetésére, ill. a kognitív irányú továbblépés lehetőségeinek a felmutatására.

A továbbiakban a helynevek és az őket megalkotó ember kapcsolatát tanulmányozom azzal a célkitűzéssel, hogy a névadás folyamatát, a névhasználat fázisait, a név közösség általi akceptálásának feltételeit, a helynév névrendszerben való megszilárdulását a megismerés szempontjából bemutassam. A helynévkeletkezés folyamatát kommunikációs aktusként szemlélve szeretném megvilágítani a névadás szituációját, lehetséges irányait és kimenetelét.

A névalkotást meghatározó fogalmi-megismerési kategóriák feltérképezése a percepciós információgyűjtő és kognitív információ-feldolgozó rendszerek mentális reprezentáción keresztül végrehajtott tevékenységeinek az eredménye. Az észlelt tárgytól a vizuális és mentális szimbólumok lingvisztikai szimbólumokká, majd explicit nyelvi alakulatokká válásának folyamatát szándékozom megvilágítani az ismert világ viszonyrendszerbe állított fogalmi jegyeinek feltárásával. A helynévalkotás általam felvázolt megismerési-szemantikai-prototipikus jegyeinek relevanciáját, hitelességét és érvényességét egy rögzített helynévadási tevékenységnek, az 1804-es amerikai névadás eredményeinek vázlatos bemutatásával bizonyítom, természetesen nem teljes körű analízis, hanem csupán reprezentatív példák bemutatásával.

I. A HELYNÉVKUTATÁS EREDMÉNYEINEK VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE

1. 1. Történeti szemlélet – etimológiai vizsgálatok

A XIX. század helynévkutatását az adatgyűjtés és -feltárás jellemezte, miután megjelent az igény a települések, földrajzi egységek, tájegységek teljes névanyagának feltérképezésére, összegyűjtésére és lejegyzésére. Először természetesen a könnyebben kutatható és fellelhető makrotoponimákra irányult nagyobb figyelem; ezen belül is a település- és vízneveket dolgozták fel. A XIX. század második felének és a XX. század első évtizedeinek történeti-történelmi érdeklődése is meghatározta a helynevek vizsgálati irányát: a történettudomány és a nyelvtörténet összefonódott a nyelvészeti törekvésekben. Bár ma már az etimológiai szempontot nem tarthatjuk kizárólagosnak és kizárólagosan relevánsnak, nem véletlen, hogy a helynevek eredetét és etimológiáját feltérképező, nagy összegző munkák ekkor születtek. Felróhatnánk a perspektíva szűkösségét és a mai kutatási eredményekhez viszonyított érvényességét/érvénytelenségét, azonban meg kell említeni e szintézisek értékeit is, ahogy HOFFMANN ISTVÁN teszi: „A nevek eredetének tisztázásával eldönthető a nyelvi hovatartozásuk, a névföldrajzi módszerrel pedig bizonyos elterjedésbeli jellegzetességeket is kapcsolhatunk hozzájuk és rajtuk keresztül az őket létrehozó, használó emberhez” (1993: 9).

A magyar helynévkutatásban az etimológiai vonulat maradt mérvadó, mely kiegészítette a művelődéstörténeti, néprajzi ismereteket, sőt ezekre vonatkozó következtetéseket fogalmazott meg a helynevek történeti elemzésekor. KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” c. népszerű művében is a helynevek (országnevek, víznevek, hegynevek és helységnevek) eredetét mutatja be, valamint kultúrtörténeti információkkal látja el az olvasót az amúgy kifejezetten szórakoztató műben. Emellett a munka legnagyobb értékét maga a szerző fogalmazza meg: „Így könyvem úttörő jellegű, a magyar névtan eredményeinek első összefoglalása”(1967: 6).

1988 KISS LAJOS Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának megjelenési éve. Ez a munka egy nagyszabású etimológiai irányú kutatássorozat szintézisét adja, és hozzájárul a

magyar helynév-etimológiai kutatások magasabb szintre emeléséhez, ill. ahhoz, hogy a magyar onomantika a nemzetközi névkutatásban is jelentős pozíciót tölthessen be.

Már KÁLMÁN is szentel két fejezetet a mikrotoponímáknak, bár tény, hogy ekkor jelentősebb eredményt a makrotoponímák kutatása hozott. A helynévtani munkák többsége egy jól behatárolható helynévanyag ismertetésére vállalkozik bizonyos szempontok érvényesítésével. A „Helynevek nyelvi elemzése” c. munka rámutat arra, hogy KÁZMÉR MIKLÓS 1957-es dolgozata következtetéseivel és vizsgálati szempontjaival már előremutat a mikrotoponímák kutatásához. Ahogy HOFFMANN fogalmaz: „A szerző vizsgálati módszerében, fogalmi készletében érezhetően jelen vannak a névélettannak az alapvető szemléleti elemei” (Helyn. Nyelvelemz. 10).

1. 2. A névélettani vizsgálat térhódítása

A mikrotoponímák kérdésére egy új, az etimológiai szemponttól eltérő vizsgálat hívta fel a figyelmet. LŐRINCZE LAJOS „Földrajzi neveink élete” c. 1947-es munkája alkalmazta először a névélettani elemzési módszert. A mű egyben az akkoriban felhalmozódó mikrotoponímiai anyag feldolgozásához nyújt átfogó kategóriákat, leírási-elemzési modellt, keretet. A névélettani vizsgálatok elterjedése összhangban van a korszak nyelvészeti orientáltságával, és ahogy HOFFMANN fogalmaz: „Az önelvű névkutatás, az önálló névtudomány létrejöttét a névélettani módszer kialakulásához szokás kapcsolni” (1993: 12).

A nevek keletkezésének körülményei és okai akkor váltak részben vizsgálhatókká, amikor az élőnyelvi gyűjtések szerepe megnőtt, hiszen a kutatók a beszéd- és névközösségek kollektív emlékezetében őrzött névadási szituációkra kérdezhettek rá, így virtuálisan ott lehettek a helynevek születésénél. LŐRINCZE szavaival: „jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: névélettani vizsgálat megkísérlését, amelynek középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az étellel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formái keletkezésének alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit” (1947/1967: 4).

A névélettani vizsgálatok tehát a helynévből következtetnek annak megalkotójára, az emberre. Az én megközelítésem ennek a tételnek a megfordítása. A közösség tagja, az egyén sajátos, minden más emberre jellemző meg- és ráismerési folyamatokon megy keresztül bármely objektum elnevezésekor és használatakor. Úgy gondolom, ha a helynévalkotó mentális folyamataiból és e folyamatok leképeződéseiből, a mentális reprezentációkból indulunk ki, a (helynév)adás általános és szinte minden szituációban lezajló mikéntjét is feltárhatjuk, áthidalva a nyelvi akadályokat és nyelvspecifikus jellegzetességeket. Továbbá az ilyen felismerések rendszerbe állításával analógiák és helynévadási minták felvázolása is lehetővé válik.

LŐRINCZE elmélete tehát egyértelműen figyelmet érdemel, hiszen alapgondolatai a kognitív megközelítés során is jól használhatók. A dolgozat különbséget tesz természeti és műveltségi név között: előbbi az ember által nem érintett tájat, utóbbi az ember által alakított és elnevezett tájat takarja. Szerinte a természeti nevek esetében az ember csupán elnevezi a földrajzi egységet, míg a második kategóriánál – aktív alakító közreműködése folytán – már nevet ad neki. Véleményem szerint ugyanaz történik egy hegylány és egy újonnan létrejött település elnevezésekor. Az időfaktor nem befolyásolja azokat a kognitív sémákat, amelyek szervezik a ráismerés, szelektálás, elfogadás és mentális majd verbális használatba vétel állomásait a helynevek megalkotásakor. Továbbmenve, a „természetes” és „mesterséges” névadás között sem látok fundamentális különbséget, hiszen mindkét esetben tudatos – valamilyen céllal történő – megnevezés és elnevezés történik. A kérdés csak az, hogy melyik már meglévő mintát, gondolkodásbeli kategóriát és analóg megszerkesztési eljárást választja a névadó.

Azért is jelentős LŐRINCZE módszertani megközelítése, mert nem egy körülhatárolt terület adott névanyagának jellemzése és feldolgozása a célja, hanem az általa bizonyítandó névadási jellegzetességekhez próbál igazoló, reprezentatív példákat keresni magyar nyelvterületről. Az én megközelítésem szintén elméleti jellegű: hipotéziseimhez több nyelv helyneveinek tárházából mutatok be szemléltető anyagot, a teljesség igénye nélkül.

KÁZMÉR MIKLÓS is vállalta egy általános névelemzési modell felállítását, bár az ő vizsgálati módszere egy adott terület helynévanyagából indul ki (1957). Hangsúlyozza a történeti szempontot, az adatok fontosságát, és a helynevek elemzésekor különválasztja az őket alkotó alap- és megkülönböztető elemeket. Nagyon fontos az a meglátása, hogy a

meglévő helynévkorpusz nagy szerepet játszik az újonnan kialakuló helyneveknél, vagyis a minták követése alappillére a helynévalkotásnak- és használatnak.

J. SOLTÉSZ KATALIN neve hiányzik még a listáról; a tulajdonnévről alkotott összegző, alaki-szemantikai munkáját és annak alapvetéseit a későbbiekben elemzem.

1. 3. Funkcionális-szemantikai leírási keret

HOFFMANN ISTVÁN 1993-as munkáját már többször említettem és idéztem, nem véletlenül. Kategóriái, szemléletmódja és vizsgálati módszerei nagy inspirációt adtak több névtannal kapcsolatos munkámhoz és ehhez a dolgozathoz is. Az általam is sok helyen idézett, nagy ívű tudománytörténeti áttekintés és általános névelméleti alapvetések után fogalmazza meg a szerző munkájának elsődleges célkitűzését: a helynevek nyelvi jelként történő értelmezésén alapuló elemzést. Ennek megvalósítása során rajzolódik ki a másodlagos, számomra pedig kiindulási alapként szolgáló célkitűzés: „Ha a helynevekben megtestesülő nyelvi szabályokat s a mögöttük lévő gondolkodásbeli kategóriákat földerítjük és leírjuk, akkor ezzel keletkezésük mozgatórugóit is be tudjuk mutatni” (1993: 27).

HOFFMANN a helynevet két részre bontja, s e részekhez funkciókat rendel, melyek nem nyelvi természetűek és nem is nyelvspecifikusak, „hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függenek össze [...] KIVINEMI nyelvi univerzálénak mondja a névadói motívumok szemantikai osztályait” (1993: 44). Nevükben hordozzák legfontosabb ismertetőjegyüket az univerzálék: egyetemes, általános érvényű hatókörük van, és a névadási-névhasználati aktussorozatnak is szervezői. Ha ezeket az univerzálékat feltárjuk, egyértelművé válik az ember megismerésrendszere, ill. ezeknek az ismereteknek a társas létbe helyezése, a szociális viszonyok közötti realizálódása.

A kognitív nyelvészet tovább gondolja ezt: a valóságdarabokról (konkrét földrajzi egység) rá- és felismeréssel megszerzett tudás mentális leképeződései a gondolkodásbeli kategóriák (alak, szín stb.), vagyis az azonosított valóságdarab (táj) legjellemzőbb tulajdonságai, amelyekkel megtörténik a besorolás az annak megfelelő kategóriába (földrajzi köznevek csoportjai, pl. hegy, tó, város stb.). Ennek a kategóriának a tagjait az egyén

természetesen használja, és ha újabb, a kategória elemeihez hasonlító másikat ismer fel, besorolja azt, és megkülönböztető jelzéssel látja el (egyedi helynév). Ha az új elem nem teljesíti a kategóriába tartozás feltételeit (más jellemző jegyei vannak), kívül marad, de biztosan egy másik kategóriába (másik földrajzi köznévi csoport) kerül, amelyet újabb csoportosított gondolkodásbeli kategóriák kiválasztása hoz létre; mindez az egyéni megismerés folyamatán belül zajlik.

Az egyéni megismerések azonban csak akkor válhatnak termékeny talajává az univerzálék kutatásának, ha beillesztve a többi egyén azonos tárgyú megismerése (azonos jegyek alapján történő azonosítás) közé követnek bizonyos sémákat, azaz lehetővé teszik, hogy az individuális mentális reprezentációk kollektívan ugyanarra a valóságra (a táj egy darabjára) vonatkozzanak. További feltétele az univerzálé működési elvének, hogy az egyén által észlelt valóságdarab nyelvi megnyilvánulását mindenki egy közös ismereti kategóriába (helynevek megszerkesztésére szolgáló nyelvi szabályok alá) sorolja azért, hogy a specifikus jegyek segítségével eljusson az adott helynévhez s annak jelentéséhez.

A minták szerepe tehát óriási. A helynév névként való realizációjában kulcsfontosságú a közösség értékítélete – a kategóriák feltételeinek mindenki által elfogadott teljesítése, s az elem beillesztéséről szóló döntés. A helynév csak akkor válhat a helynévrendszer tagjává, ha a helynévalkotó és -használó közösség minden tagja számára ugyanazt az entitást jelöli, és ha beilleszthető a már meglévő helynevek sorába. HOFFMANN is hangsúlyozza a minták elsődlegességét a névadásban s azt, hogy a szabályok (nem) követése is újabb mintákat hoz létre.

Az elméleti indíttatású, átfogó és minden helynév elemzésére alkalmasnak vélt vizsgálati rendszer teljességre törekszik, és a történeti helynévelemzés módszereit is alkalmazza. A szemantikai és lexikai kategóriák mellett egyenrangú helyen áll a keletkezéstörténet. A ŠRÁMEK (HOFFMANN. 1993: 24) által „alapmodelleknek” nevezett univerzális gondolkodásbeli kategóriák állandósága és a nyelvspecifikus megformáltság változékonysága közötti összefüggést hivatott feltárni a történeti helynévelemzés, szerepe tehát nem csekély.

Különösen fontos ez a szempont a több alakban, több nyelvben is előforduló, esetleg nyelvenként máshogy értelmezett eredet tárgyalásánál, mert ez rávilágít azokra a mechanizmusokra, amelyek meghatározzák a helynév (tovább)élését a helynévrendszerben. Ugyancsak így tudjuk rekonstruálni a nyelvi elemek elrendezésének logikáját. A lexikális-

morfológiai kategória is szelekció eredménye: a valóság nyelvi képének kiválasztása. Ezzel fonódik össze a funkcionális-szemantikai elemzés, hiszen megadja a választáshoz szükséges jelentésbeli háttérrel, a nyelvi elem és a denotátum közötti referenciális viszonyt. Ez a három sík van jelen a helynévadási és -használati folyamatokban. Célom ezek egyetemes működésének bemutatása a kognitív nyelvészet és egy hozzá szorosan kapcsolódó tudományág, a kognitív pszichológia bevonásával.

II. A KOGNITÍV MEGKÖZELÍTÉS RELEVANCIÁJA

2. 1. *Kogníció a tudományokban*

Az 1960–70-es évek nagy fordulatnak voltak tanúi a nemzetközi tudományos életben, ugyanis hódító útjára indult a kognitív szemlélet. Először a pszichológiában vert gyökeret, ahol „az ötvenes évek uralkodó viselkedéses (behaviorista) felfogását megszüntetve jött létre, mint olyan irányzat, amely észreveszi, hogy a viselkedést nem pusztán az ingerhelyzet, hanem számos belső paraméter is befolyásolja” („A „kognitív” jelentésvilága” 2007. internetes forrás, a továbbiakban KogJel). Ezzel egy időben változott meg az emberről kialakított kép: olyan környezetét modelláló lényről beszélünk, amelynek viselkedését modellekre vonatkoztatva tudjuk értelmezni. A helynévadás szemszögéből értelmezve a névadást kiváltó viselkedés a modelleken, vagyis a gondolkodásbeli, majd nyelvi kategóriákba átültetett jegyeiken és ezek struktúráján, rendszerein keresztül vizsgálható.

A kognitív pszichológia visszahelyezte jogaiba a megismerési folyamatok vizsgálatát. Szemlélete szerint „maga a modelláló tevékenység az ember lényegéhez, sőt egyáltalán, a magasabb rendű élet lényegéhez tartozik” (KogJel). Az egyén megismerési folyamatainak középpontba állításával a pszichológia kapcsolatba kerül az ismeretelmélettel és a logikával.

E tudományág „kognitív forradalma” után a hetvenes évek végétől bontakozik ki a második nagy áttörés, amely a megismerés kutatásának terepét az emberről a gépek tartományába viszi át: ez a mesterséges intelligencia ígéretének korszaka. Érdekes a filozófia és a gépek találkozása, hiszen általánosan jellemző tendenciaként a pszichológusok egyre formálisabb, a mesterséges intelligencia-kutatók pedig elméleti kérdéseket vetnek fel. A vizsgált területek az információfeldolgozás, reprezentáció és a gép mint analógia.

Más tudományokban is megjelent a kognitivizálódás: az antropológia és szociológia a kultúrákat és a társadalmat, ill. azok eltéréseit is modellálási problémaként fogja fel, és vizsgálatának legfontosabb kulcsfogalmai az alábbiak: reprezentáció, kódolás, szabályok, besorolás, osztályozás, használati modell.

Látható, hogy a fordulat nem elszigetelődve hatott, hanem termékeny volt a társadalomtudományok és a humán tudományok terén. Ezt kiegészítve a marketing- és management, a számítástechnika, de még a természettudományok, köztük elsősorban a biológia, ill. etológia alkalmazta a kognitív megközelítés kulcsfogalmait és módszereit: a modellálást és a rendszeralkotást.

2. 2. A kognitív nyelvészeti fordulat

A kognitív nyelvészet a hetvenes években jött létre az USA-ban, fő teoretikusa Ronald W. Langacker volt. A tudománytörténeti áttekintést JANUSZ BAŃCZEROWSKI összefoglaló dolgozata alapján készítettem (A kognitív nyelvészet alapelvei. 1999. internetes forrás, a továbbiakban: KogNyelv). Ez az irányzat a nyelvtudományban a posztmodernista paradigmát tükrözi, amely nem egységes. E szerint a tudományos tevékenység alapvető feladata nem a magyarázás, hanem a megértés. A megértésnek viszont nem egyféle leírason kell alapulnia, mivel az objektív valóság igen bonyolult, tehát a mindössze egy szempontra korlátozódó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez. „A kognitív nyelvelmélet kétségkívül vonzó, főként azon nyelvészek számára, akik tisztában lévén a szigorú formalizáció előnyeivel és korlátaival egyaránt, akik szeretnék átlépni a strukturális objektivizmus merev keretét, akik a nyelv használójában nemcsak a szavakat és a mondatokat generáló mechanizmust, hanem magát az embert is látják: megismételhetetlen személyiségét, előre nem jelezhető viselkedését, reakcióit, világlátásának eredetiségét, szóval mindazt, ami az adott kultúrközösségben akceptált kommunikációs modellel összefüggésben meghatározza, hogy milyen módon használja az ember a nyelvet, amelynek megalkotója és egyben foglya is” (KogNyelv).

A kognitív nyelvészet abból az általános elégedetlenségből született, amelyet a generatív grammatika modelljének elégtelensége váltott ki. A generatív elmélet keretében a nyelvészet autonóm, önálló tudományos diszciplínát képez, a kutatási tárgya pedig az ideális nyelvhasználó nyelvi kompetenciája, aki mentes mindenféle fizikai és pszichikai

tökéletlenségektől, és aki követi a grammatikai szabályokat, figyelmen kívül hagyva a megnyilatkozások nyelven kívüli kontextusának a hatásait (Kognyelv).

Az ember mint a nyelv használója a generativisták szerint nem eleme a nyelvi kompetenciának, hanem a nyelvi végrehajtásnak a része, tehát nem képezheti a nyelvész kutatási tárgyát. E doktrína szerint lehetséges a nyelvi objektumok formalizálása és absztrakt síkon való leírása, majd a végrehajtandó megengedett műveletek meghatározása. Ennek eredményeként egy olyan algoritmust kapunk, amelynek segítségével meghatározhatjuk az adott nyelv összes grammatikailag helyes struktúráját. A nyelvi struktúrák és algoritmusok megfelelő sorrendben történő alkalmazása pedig nem engedi meg a helytelen nyelvi sorok létrehozását.

Csak hogy a nyelvhasználó nem egy algoritmusok szerint ideálisan működő mechanikus szerkezet. A mindennapi nyelvhasználatban nagyon is sok „nem helyes” konstrukciót alkalmazunk. Chomsky egyik tanítványa, Langacker két monumentális munkájában fogalmazta meg kifogásait: (1) *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites* (1987) és (2) *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application* (1991).

„Ezek a kifogások a nyelvi adatok leírásának empirikus alapelveit érintették. Azzal vádolták a generativistákat, hogy a nyelvi leírásban figyelmen kívül hagyják azokat az adatokat, amelyek nem fértek bele az általuk alkalmazott absztrahálásba, valamint hogy az elemzés tárgyául csak olyan struktúrákat választottak ki, és azokat vizsgálták, amelyeknek a helyessége, ill. helytelensége soha nem volt kétséges. A valódi nyelvi kommunikációban viszont az ilyen struktúrák csak elenyésző mennyiséget képviselnek, tehát nem tükrözik reprezentatív módon az adott nyelvet, mivel, mint tudjuk, a nyelvhez hozzátartoznak olyan struktúrák is, amelyek a szigorúan formalizált szabályok rendszere szempontjából helyteleneknek minősülnek” (Kognyelv).

A transzformációs-generatív leírási modellben problémát jelentett az angoltól eltérő nyelvek elemzése. Chomsky opponensei – köztük tanítványa, Langacker – kimutatták, hogy ez az elmélet nem alkalmas a természetes nyelv valódi működésének, funkcionálásának a modellálására. A lehető legteljesebb formális apparátus létrehozásával ugyanis a figyelem a nyelvhasználóról a szabályokra helyeződött át.

A kognitivisták szerint a nyelvi jelentést nem lehet meghatározni a formális leírás keretei között. A jelentésnek természeténél fogva szubjektív jellege van, mivel azt a módot

tükrözi, ahogy az ember az objektív valóságot látja. Elveti a grammatikai struktúrák egymásból levezethetőségének az elvét. „Mivel minden grammatikai struktúra a világlátás bizonyos módját tükrözi, tehát az az állítás, hogy az egyes struktúrák elsődlegesek más struktúrákkal szemben, amelyek hozzájuk képest másodlagosak, elfogadhatatlan” (Kognyelv).

A kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvi jelenségek többsége az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól (élő és analóg mintáktól) függ. Szerintük a nyelv nem független és autonóm lét, mivel az emberi megismerés folyamatának közvetlen tükröződése, és így csak mint az emberi ész általános struktúrájaként kutatható és elemezhető. Ebben az értelemben a nyelv kutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával. Ezek a folyamatok összefüggésben vannak nemcsak az emberi ész megismerési képességeivel, hanem pszichológiai, valamint kulturális és társadalmi tényezőivel egyaránt.

A kognitív nyelvészet, más nyelvészeti irányzatokhoz hasonlóan általánosításokat végez azzal a szándékkal, hogy felfedezze az univerzálékat, amelyeknek igénye nem az új kor terméke. Az egyetemes nyelv gondolata már a XV–XVIII. században foglalkoztatta a tudósokat, írókat. Descartes fogalmazza meg a korszak törekvéseit a legátfogóbban: „rendet kell teremteni gondolatainkban [...] Ha valaki világosan meg tudja magyarázni, melyek az egyszerű fogalmak a képzeletben, és ez mindenki által elfogadott lesz, akkor remélni fogom egy univerzális nyelv lehetőségét, amely világosan elkülönített fogalmakat bocsát rendelkezésre, úgy hogy szinte lehetetlen lesz hibázni.” (SZERDAHELYI. 1977: 34). Descartes tehát olyan analitikus, besoroló modellt sürget, amely merev kategóriákkal dolgozik, és ezért alkalmatlan a finom árnyalatok kifejezésére. Márpedig a gondolatnak a nyelvbe való átültetése során az individuális, közösségi, történelmi, ideológiai és kulturális tényezők, vagyis a gondolatok kísérőjelenségei játsszák a legfontosabb szerepet.

Az univerzálék – mai és nemcsak kognitív felfogás szerint – az emberi ész általános képességeinek a sajátosságait képviselik, vagyis a világ percipiálásának és az ennek következtében megszerzett információ feldolgozásának a képességét hordozzák. A nyelvet tehát a tág értelemben vett kultúrkontextusban kell értelmezni. „Az emberi nyelv a külső világunknak a képe, tehát a kontextusa nem más, mint maga a világ” (Kognyelv). DAVID CRYSTAL is megfogalmazza az univerzálék kutatás legfőbb célkitűzését, vagyis a megismerés és a nyelv összefüggését: „Az univerzálék fogalma nemcsak azért fontos, mert elmélyíti tudásunkat a nyelvről, hanem mert az első fontos lépés az ember intellektuális képességeinek megértése felé” (1998: 111).

A gondolkodásbeli kategóriák egyetemességének feltárásához a kognitív pszichológia nyújt segítséget. A nyelvészeti és pszichológiai apparátus a helynevek kialakulásakor sem választható szét, és bár a szempontok keverésének tűnhet a pszichológia vívmányainak és a nyelvészeti módszereknek a vegyítése, úgy gondolom, a megismerésen alapuló névadás, azaz a mindenkori névadás nem nélkülöz(het)i a lélektani szempontot. Ezt az általam ismert szakirodalom is alátámasztja (ld. LŐRINCZE 1947/1967, HOFFMANN 1993). A továbbiakban ezért röviden bemutatom a kognitív pszichológia terminusait, melyek az ismeretelmélet kontextusában új, de általunk már jól ismert tartalommal és funkcióval bírnak.

Az ember az objektív valóságot tipológiai és nem klasszifikációs elvek alapján tapasztalja és kategorizálja, azaz általánosítja a tapasztalt valóságos objektumokat, és létrehozza a kategóriáit. Először a prototípus kategória jön létre, amelyhez a későbbiekben hozzárendelődnek a valóság fragmentumainak más elemei. Az objektív valóság egyes elemei nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. Mind a két elemfajtát azonos, tipológiai módon kategorizálhatjuk. Azok az elemek, amelyek az adott esetben nem prototipikusak, egyidejűleg más kategóriákat is képviselhetnek. Így a kategorizált nem prototipikus nyelvi elemeknek a határai „elmosódnak”, átfedik egymást, és közöttük az úgynevezett családi hasonlóság lép fel, mert az adott elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik, ill. másik kategóriához egyaránt.

A legegyszerűbb példa erre a mikrotoponímák esete. A határban látott földdarab az ember megismerési folyamatában „földdarabként” realizálódik, és a kommunikáció során is „földként” tesz rá utalást. Ezzel besorolja egy nagy kategóriába olyan külső (prototipikus) jegyek alapján, amelyek minden földdarabra jellemzők (nagy kiterjedésű, sík, fekete, jó minőségű talajú, földművelésre használt földterület, amely a településen kívül, de mellett helyezkedik el stb.). Funkcióját tekintve is besorolja: pl. az alapján, hogy földművelésre alkalmas-e vagy sem. Ha igen, azt a nevet, nyelvi minősítést rendeli hozzá, amely jelentéstartalmánál fogva kifejezi a releváns tulajdonságot: szántónak hívja. Ezzel minősíti és el is különíti a földdarabot, egyúttal megnevezi azt (a közösség általános ismeretében meglévő gondolati majd nyelvi kategóriával azonosítja és beilleszti azt saját ismeretrendszerébe), és el is nevezi (a közösség névrendszerében meglévő, ennek a gondolati kategóriának megfelelő nyelvi elemmel is azonosítja, és beilleszti azt a saját, ill. közös névrendszerbe). Olyan nevet

ad tehát az egyén a denotátumnak, amely a közösség számára is ugyanazt a prototipikus kategóriát jelöli.

A legdominánsabb prototipikus jegy a helynév szerepe, funkciója, mert az eleve kizárt, hogy teljesen megegyező külső, látható jegyek alapján soroljunk be két különböző denotátumot egyazon prototípus kategóriába. A földdarab elhelyezkedése, területtől, éghajlati viszonyoktól is függő színe, talajának minősége, kiterjedése jelezhet szántót, dűlőt, de akár határt is. Ha ezek a sajátosságok nagy eltérést mutatnak a „szántó” prototipikus jegyeitől, a denotátum alkalmassá válik egy másik prototípus kategória betöltésére: pl. dűlő vagy határ lehet belőle. Ebben az esetben az alábbi prototipikus jegyeket kell keresni: településtől távol eső, de még annak vonzáskörzetébe tartozó nagyobb terület, amely nem feltétlenül sík, barna, kevésbé jó minőségű a talaja, földművelésre nem használják stb. Látható, hogy a „szántó” esetében nem prototipikus jegyként realizálható a talaj színe, a denotátum helye, vagyis ezek a külső jegyek átfedik egymást, és ha az újonnan érkezők számára az adott földterület sem a szántó, sem a határ prototipikus jegyeivel nem bír, bármelyik kategóriába besorolható. Az ott élő közösség döntésén múlik, milyen funkciót kap a földdarab, vagyis melyik prototípus kategóriába esik, s ebből adódóan milyen nevet kap. Ezáltal válhat csak a társadalmi objektivitás részévé, ugyanis: „a nyelvet a társadalmi objektivitás törvényszerűségei tartják fenn” (SZILÁGYI. 2000: 90). Ha pedig realizálódik a mások tudatában is az adott földdarab, mint „szántó”, máris létrehoztunk egy nevet.

Ebből a levezetésből az is kiderül, hogy a helynévalkotás bonyolult, többtényezős folyamat, melynek során számtalan szabálynak, feltételnek kell eleget tenni, hogy a reprezentáció és kódolás egyértelműsége és referencialitása ne sérüljön, vagyis a megfelelő denotátum megfelelő névvel vonuljon be a helynévalkotó és -használó közösség tudatába.

A kognitív nyelvelmélet szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, amely összhangban áll a valósággal, melynek képe tükröződik a nyelvben. A prototípus által definiált kategóriák viszont a világ nyelvi képét tükrözik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a klasszikus kategóriák a tudomány kategóriái, a prototipikus kategóriák viszont a világról szóló mindennapi tudásunknak a kategóriái.

A nyelvhasználó ismeri az adott nyelv grammatikáját, azaz a konvencionizált nyelvi egységeket, valamint azt a módot is, ahogyan a magasabb szervezettségű konstrukciókat képezi. „A nyelvi egység fogalma, mint terminus technicus Langacker grammatikájában a nyelvhasználók által teljes mértékben elsajátított struktúrát jelenti, amely nem igényli a

beszélőktől, hogy tudatosan elemezzék a belső felépítését, mivel ez már rutin struktúrának tekinthető” (KogNyelv).

A gyakorlatban ez úgy néz ki, hogy a sémák, amelyek a grammatikai szabályok szerepét töltik be, lehetővé teszik, hogy általánosításokat vezessünk be a leírásban. A szabályok az elfogadott konvencióknak az eredményei. Közreműködésükkel hozunk létre bizonyos mintákat.

Ez például morfológiai síkon, a szóalkotási modellek szintjén is megfigyelhető, ahogy J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítja: „Mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek analógiája, a neveknek [...] a morfológiai rendszere [...] Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződéses a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (J. SOLTÉSZ. 1979: 25, 19).

A konvenciók keretében viszont a nyelvhasználó saját konceptualizációkat is létrehozhat, aktuális kommunikációs igényeinek megfelelően. Ennek eredményeként minden nyelvhasználónak tudnia kell a gondolkodásbeli és nyelvi struktúrák sémáit. A szemantikai elemzés csak akkor tekinthető helyesnek, ha összhangban van az ember általános megismerési képességeivel. Így végső soron a nyelv kutatása az emberi megismerés kutatásává válik, és mivel a névalkotás és -használat a nyelv tartozéka, elválaszthatatlan a megismerési folyamattól, hiszen annak végeredményeként realizálódik. Ezért tartom érvényesnek és relevánsnak a helynevek kognitív szempontú vizsgálatát.

III. A HELYNEVEK KIALAKULÁSA

3. 1. A tulajdonnévi kategóriáról

A tulajdonnévi kategória mindmáig az egyik legvitatottabb kérdése a nyelvészetnek. Általánosan igaz, hogy tulajdonnév nélküli nyelvet nem ismerünk, vagyis minden eddig vizsgált nyelvben találtak tulajdonnevet. A névadás alapvető igénye az embernek, mondhatni univerzáléja fajunknak, és az emberi megismerés folyamatának szükségszerű következménye. A kategóriákba sorolás, a kategóriák, ill. azok elemeinek megkülönböztetése speciális és egyéni, nyelvi jelekkel történik: a megismerés eredménye a megnevezés, ill. elnevezés. Véleményem szerint a tulajdonnév nyelvi univerzálé jellege vitát kizáróan tény és nem hipotézis. Egyetérthetünk LŐRINCZE LAJOSSAL, aki az elnevezés céljaként az anyagi és szellemi világ elemeinek megkülönböztetését jelöli meg (1947/1967: 3).

A tulajdonnév és deskripció viszonyát, esetleges azonosságát már sokan vizsgálták (pl. BALÁZS JÁNOS). Ahogy HOFFMANN összegzi a formális logika eredményeit: „Könnyen belátható, hogy a tulajdonnév nem szükségszerű velejárója, építőköve a nyelvnek, mint a hang vagy a szó, hiszen elvileg a természetes nyelvekből minden tulajdonnevet száműzni lehetne, s helyettesíteni leírással.” (1993: 18).

Valóban sok érv szól amellett, hogy a tulajdonnévi kategória helyettesíthető lenne pusztán leírással is. Lehetséges, hogy amíg a közösségek kis létszámúak voltak, nem bírtak a határaikon túl terjedő kapcsolatokkal, és tagjaik többsége csupán egymással vagy az adott földrajzi területen élőkkel kommunikált, úgy nevezték meg a makro- és mikrotájneveket, mint „az a tenger, amelyiknek a legsósabb a vize” vagy „a folyó, amelyik vörös hordalékot rak le”.

Ez a körülírás vagy ennek redukálása jelző és jelzett szó kapcsolatára azonban csak egy közösség számára hordoz tágabb értelemben vett megkülönböztető jegyet, hiszen más területeken élők számára egy ilyen magyarázat teljesen más tenger vagy folyó képét villantaná fel, vagyis a deskripciók nem képesek egyedi denotátumokat jelölni, így nem szolgálhatják egy nagyobb névhasználó közösségen belül a gördülékeny kommunikációt,

tájékozódást és információcserét. Ezen kívül a körülírások nehézkessé teszik a kommunikációs folyamatot, és nem szolgálják a nyelvi ökonómiát sem.

Több elmélet is napvilágot látott a tulajdonnévi kategória keletkezésével kapcsolatban. Először azt feltételezték, hogy a nyelvek kialakulásakor a szókincs főleg konkrét jelentésű szavakból állt, s így a jórészt egyedi jelentésű tulajdonnevek a nyelvek elsődleges elemei, építőkövei közé tartoznak. Ennek opponens elméletét igazolja HOFFMANN is: „szavaink eleve nem lehetnek mások, mint általánosak; az absztrakció a nyelvnek nem esetleges, csupán a történeti fejlődés bizonyos fokán megjelenő jellegzetessége, hanem szükségszerű velejárója [...] absztrakció nélkül nem létezhet nyelv” 1993: 19).

Ezzel egyet is érthetünk, de azt a megközelítést, hogy a tulajdonnévi kategória másodlagos a közszókéhoz (leírások) képest, elutasítom. Való igaz, hogy nem csupán általános, de konkrét jelentésű dolgokat is kifejezhetünk közszavakkal, hiszen egyéb nonverbális (gesztus, mimika, rámutatás), ill. nyelvi (szintaktikai) eszközökkel együtt a közszavak is egyedítő funkcióban állhatnak. A kommunikációs szituáció azonban nem mindig korlátozódik egy kis közösség tagjai között létrejött kommunikációs aktusra, ahol pusztán körülírással lehetne pótolni a tájegység elnevezését.

Városokon, országokon, kontinenseken átívelő, de még a közösségben is a tulajdonnevek használata a megszokott, hiszen ahogy már volt róla szó, alkalmazásuk jócskán meggyorsítja az információátvitelt, és azonnal kijelöl bizonyos fix pontokat a tájban és annak tudati leképeződésében, a mentális vagy kognitív térképnek is hívott reprezentációs sémában, amit SIMON UNGAR „a környezet és más tulajdonságaira (pl. a helyek szubjektív jelentésére) vonatkozó tudás”-nak nevez („Cognition of Environmental Structure Plus Other Properties.” Internetes forrás).

A közszavas szerkezetek fokozatos tulajdonnevesülését, bár nem kizárólagosan, de a helynevek (főleg a nem hivatalos névadás) esetében elsődlegesnek tartom. A legegyszerűbb szelekció eredménye a helynév megalkotásakor ugyanis azoknak a jegyeknek a használata, amelyek leginkább jellemzik külső adottságként (szín, alak, kiterjedés, közeli növény- és állatvilág stb.) a denotátumot. Amint az ilyen elnevezések elvesztik specifikus, egyedítő jellegüket, más helynévalkotási jegyek, tényezők realizálódnak tipikus jegyként, pl. személynevek vagy más fogalomkörből (mítosz, történelem) vett elemek: *Memphis, Jefferson*, amerikai városok.

Nem állíthatjuk, hogy a természet külső jegyeitől való elrugaszkodás a helynévadásban egy történelmi lépcsőfok megtételét feltételezi, de ha abba a korba és szituációba helyezkedünk, amikor a közösségek elszigetelten éltek, a helynévadás mintái mint a helynévalkotás további forrásai nem voltak széles körben ismeretesek. Ezért aztán a tájegységek elnevezése a legtipikusabb, vagyis a prototípus kategória jegyeivel (külső fizikai sajátosságaival) történt. Azért is tartom tehát elsődlegesnek a közszavak tulajdonnevesülésének tételét, mert a legősibb és legautomatikusabb helynévalkotási és megismerési, vagyis leképezési, besorolási, rendszerbe illesztési és használati folyamat megy végbe esetükben. Természetesen e tétel a ma rendelkezésre álló helynévanyag ismeretében már nem akceptálható minden esetben mérvadóként és igazoltként (pl. utcanévek vagy a korábban már említett személynevekből, különösen nem leíró jellegű személynevekből keletkezett helynevek esetében).

A tulajdonnév funkcióját J. SOLTÉSZ KATALIN alaposan elemzi a kérdésről írt összefoglaló monográfiájában. A tulajdonnév jelentésszerkezetének bonyolult összetételére mutat rá a szerző az információtartalom, denotáció, konnotáció mint asszociatív erő, etimológia és a különböző jelentéssíkok kölcsönösségének, összefonódásának feltárásával. Felfogása szerint a tulajdonnevek funkciója az egyedi megjelölés, azonosítás, megkülönböztetés.

Mindezek mellett hangsúlyoznám, hogy a tulajdonnév a kognitív folyamatok leképeződése és végeredménye, hiszen magán hordozza a megismerés, besorolás, majd azonosítás alapjául szolgáló elemeket. A nyelvi formában realizálódó elnevezés így a megismerés végeredménye lesz, melyből feltárható a név alkotása mögött meghúzódó osztályozó, rendszerbe illesztő mozzanatok láncolata.

J. SOLTÉSZ a helynevek funkcióiként az emlékeztetést és a stilisztikai, esztétikai funkciót is tárgyalja, a helynevek céljaként pedig egyértelműen a tájékozódást jelöli meg. Véleményem szerint többről van itt szó. A tájegységek elnevezésével az ember biztos pontokat jelöl ki a környezetében, melyek egész viszonyrendszert képeznek, és segítenek a lokalizációban, ill. az egyén elhelyezésében, a tájról való biztos beszédben. Ugyanakkor a helynév- és egyáltalán a névalkotás megerősíti az embert a környezeténél magasabb rendű és azt uraló pozíciójában. A tulajdonként számon tartott földterület automatikus névvel illetése is erről tanúskodik.

A tulajdonnevek létrejöttét tehát funkcióikból kiindulva nem érdemes nyelvi okokkal magyarázni. A kiindulási alap mindenféle nyelvi tevékenységhez – így a tulajdonnév megalkotásához is – a kommunikációs szituáció. Az emberek igényét a körülöttük lévő tárgyak, jelenségek és helyek elnevezésére a kommunikációs aktus szabja meg. Azt is ki kell jelentenünk, hogy mindennek nevet kell adni, mert csak így lesz beilleszthető az ember fogalomrendszerébe és nyelvhasználatába az adott denotátum. Márpedig valami csak akkor realizálódik, ha megnevezhető, vagyis nyelvi megnyilvánulás is kíséri. Az viszont, hogy a hivatalos névadási ceremónia keretében mit neveznek el, már a társadalomban uralkodó elvek és szabályok függvénye és eredménye. „A névadást szélesebb értelemben vett társadalmi aktusnak tekintik (nem pusztán nyelvi tevékenységnek), amelynek során az ember környezetének azokat az objektumait nevezi el tulajdonnévvel, amelyek a ’közösség számára valamilyen okból különleges fontosságra tesznek szert, ezért külön névvel való jelölésükhöz érdek fűződik” (HOFFMANN. 1993: 21).

3. 2. A helynévalkotás mozgatórugói

Már KÁLMÁN BÉLA is megfogalmazta, hogy a „helyneveket rendszerint egy közösség adja, hogy a természetben könnyebben tájékozódhassék” (1973: 5). Ezzel egyet is érthetünk, hiszen az ember mindenkori alapvető igénye az önazonosság feltárása mellett az „én”-nek az elhelyezése lokálisan és mentálisan. A körülötte lévő természetes és mesterséges objektumok elkülönítése és azonosítása segít a világban, ill. szűkebb környezetében eligazodni, saját helyzetét megadni, hiszen e helyzetre is csak a helyek, vagyis denotátumok elkülönítése és azonosítása után tud csak hivatkozni.

A környezet elemeit a képük rögzítésével kezdi az ember megismerni. Ez a tudati reprezentáció több, eltérő kép esetén létrehoz bizonyos kategóriákat, amelyekbe a képek jellemző prototipikus jegyei alapján sorol be újabb földrajzi denotátumokból transzformált, a tudatban leképeződő elemeket, képeket az egyén. Ezt a folyamatot megismerő kódolásnak is nevezhetjük, mivel a prototipikus jegyek elkülönítése során jönnek létre olyan szabályok, melyek minden új denotátumot prototipikus és kevésbé prototipikus – saját

szóhasználatommal – periférikus jegyekre bontanak. Majd az analizálást követően e szabályok besorolják a vizsgált elemet egy prototípus kategóriába, vagyis osztályozzák a tájakra alkotott tudati képekhez társuló tipikus jegyeket. A mentális reprezentáció, kódolás és a mentális reprezentáció által generált szabályokkal megalkotott fogalmi kategóriák és az osztályozás egy használati modellt eredményeznek.

E modell segítségével tud az ember eligazodni és tájékozódni a környezetében, ill. információt adni róla. Mivel a megismerés folyamata univerzális, minden emberre igaznak mondható, egy másik egyén is – megfelelő alapinformáció (pl. néhány külső jegy, funkció stb.) birtokában – ugyanolyan dekódolással ugyanazokat a megismerési, prototipikus kategóriákat aktiválja: ugyanazt a kódolási, besorolási és megismerési folyamatot végzi el, mint bármelyik társa, s ugyanazt a nemfogalmat azonosítja (pl. szántóföld). Több, specifikus információ beszerzése után pedig ugyanazt a fajfogalmat ismeri fel (pl. *Lankás*, mint a szántóföld egy része).

Az egyén lokalizációja, „helyhez kötése” nagy jelentőséggel bír a társas kapcsolatokban és mindennemű kommunikációs szituációban. A földrajzi hely megadása és megkülönböztető jellel, névvel való megjelölése kijelöli az egyén térbeli hatókörét, és sok esetben jelzi a közösségben betöltött hierarchikus pozícióját is. A földrajzi egység, mint tulajdon elkülönítése tehát presztízskérdés is egyben, amit az is jól példáz, hogy az egy névvel, általában nemfogalommal megjelölt földrajzi egységet tulajdonosa részekre bonthatja, és ezeket is megkülönböztetheti újabb nevek létrehozásával. Az előbbieken a szántóföldet hoztam példának. Ha az erdő mellett elterülő szántóföld egyes részei a gazda, majd egy egészen kis közösség számára specifikus és meghatározó tulajdonságokat hordoznak, a gazda fontosnak tarthatja ezek megkülönböztetését.

Tendenciaszerű a természetes névadásban, hogy az ember minden objektumot az arra leginkább jellemző sajátosságáról nevez el – aminek persze lehet egészen szubjektív, azonnal nem felismerhető szelekció is a mozgatórugója –, vagyis a szántóföld erdőhöz közeli része ebben az esetben viselhet pl. *Tölgyes* nevet, a lankásabb vagy lankákhoz közeli része egy másik nevet, a hosszan, jellegzetes módon elnyúló része pedig egy harmadik, szintén csak azt megnevező és a többitől elkülönítő nevet. Ebből is kitűnik, hogy a könnyebb eligazodás és tájékozódás mellett a névadásban jelen van az információközlés és megőrzés -fontossága.

A gazda tehát tudatosan és szándékoltan, ugyanakkor nagyon is szubjektív módon vállalkozik helynévalkotásra. A szántó minden részére egyformán jellemző prototipikus

jegyek helyett a periférikusakat vizsgálja, hiszen ezek szolgáltatnak eltéréseket a prototípushoz képest, de a közös funkció és néhány alapvető közös külső jegy mégis megmarad, ezért tartozhat a szántó minden, a gazda által elkülönített része azonos prototípus kategóriába (x gazda y szántóföldje z helyen). A periférikus jegy is lehet bármely eltérő külső vonás vagy a gazda fantáziájának az eredménye (közeli növényzet, alak, kiterjedés, földrajzi térszínforma).

Egy prototípus kategória földrajzi megfelelőjéből azonban csak úgy jöhet létre újabb prototípus kategória – természetesen szűkre szabott periférikus elemkörrel és specifikus jegyekkel: pl. a kampó alakú földterület mint külső jegy, csak és kizárólag a szántó végének lehet prototipikus jegye –, ha a névadó besoroláskor alkot egy olyan szabályt, aminek értelmében bizonyos jegyek még beletartozhatnak a szántó, itt mint nemfogalom kategóriájába, más jegyek viszont már csak a *Lankás*, *Tölgyes* vagy *Kampós* nevű prototípus kategóriákba. Osztályozáskor tehát kategórián belüli tagozódás és egy fajta inverzió figyelhető meg: ami a szántó esetében periférikus jegy volt (alak, közeli növényzet, sajátos térszínforma), az a szántó részeinek elnevezésekor prototipikussá válik. A *Tölgyes* nevű szántórész legfontosabb sajátossága ugyanis a közelében lévő tölgyfaerdő lesz, a *Kampósé* a földterület jellegzetes alakja, ezzel szemben a kampó alakú szántó meghatározó, de már kevésbé prototipikus jegyei a termékeny, fekete föld, a településhez közeli elhelyezkedés, a földművelésre való alkalmasság.

Ez a közösség szempontjából bír nagy jelentőséggel, hiszen a földrajzi egység elnevezésével épp az a cél, hogy nemcsak az elnevező, hanem e nevet használó közösség számára is egyértelmű legyen a denotátum és a név közti referenciális viszony. A kommunikációs szituáció, pl. útbaigazítás kérése, beszélgetés földművelésről, munkáról, utazásról, a mindennapok történéseiről is csak akkor lehet sikeres, ha azonos kódrendszert (nyelv) használva, azonos valóságdarab (adott tájegység) a kommunikáció tárgya. A kódolt információ referencialitása csak ekkor világos ugyanis, és csak úgy ismeri fel és azonosítja az újonnan érkező az erdő melletti szántóföld egy kisebb darabját, pl. lankás részét.

Helynévalkotáskor tehát kategóriaalkotás és -átrendezés történik, amelynek oka a megkülönböztetés, tájékozódás, információkódolás és az emberi birtoklás vágya, amely jelen esetben a helynévadásban realizálódik. Ehhez feltétlenül szükséges az újdonsült névadó használati modelljének ismerete és plusz információ a *Kampós*, *Lankás* és *Tölgyes* helyes azonosításához. Anélkül ugyanis bármely ember a névvel jelölt prototipikus jegyből indul ki,

és miután leképeződik tudatában a lanka, a tölgy és a kampó képe, elkezdi a kódolást, és eljut a hegyoldal, az erdő és egy használati eszköz prototípusához. Ezeket az információkat a denotátumok prototipikus jegyeként realizálja, és a legegyszerűbb kapcsolat feltárásával jut el a lankás hegyoldalig vagy tölgyfaerdőig. A kommunikációs szituáció és az extra információ teszi csak egyértelművé, hogy a lanka, a tölgy és a kampó csak közvetetten részei a névadásnak, asszociáció útján válnak a név nyelvi megformálásának alapjává. A megfelelő referenciális viszony beazonosítása megköveteli, hogy a névadó által alkotott új név bekerüljön a közösség helynévrendszerébe, és azonos denotátum és név közötti referencialitásként, felidézhető, használható nyelvi tényként szilárduljon meg.

3. 3. A helynévalkotás feltételei

Ha a kommunikációs megközelítést választjuk és a helynévalkotást mint kommunikációs aktust fogjuk fel, a helynévadó (forrás vagy feladó) és a helynévhasználó (címzett) közötti csatorna, ill. médium egyértelműen a nyelv. Ahogy arra már korábban utaltam, a helynév csak akkor létezhet, ha nyelvi alakot kap, mert csak így raktározódhat és aktiválódhat az egyén mentális tudástárában. Csak így lehetséges a róla való beszéd a közös nyelven. A megfelelő nyelv kiválasztásán túl megfelelő nyelvi elemeket és kategóriákat (ez is kódoló, besoroló és beillesztő, megismerési folyamat) igényel a névalkotás, hogy a végeredmény helynévként fogadtassék el. J. SOLTÉSZ fogalmazza ezt meg a legpontosabban: „A tulajdonnevek rendszere nemcsak fogalmi rendszer, hanem megállapíthatók egy morfológiai rendszernek is legalább a körvonalai. A tulajdonnevek egyes csoportjaiban jellemző szóelemek, névformánsok ismerhetők fel, amelyeket a beszélő közösség új nevek alkotásához is felhasznál. Ez a morfológiai rendszer és a beszédösszefüggés teszi lehetővé a tulajdonnevek tulajdonnevekként való felismerését akkor is, ha jelentésüket nem ismerjük” (1979: 174).

A közös médium mellett szükség van a közös előismeretre, amelyen azokat a fogalmi kategóriákat értem – természetesen a helynévalkotás kontextusában –, amelyek nélkül nem történhet elnevezés: helynévfajták, osztályozó és meghatározó külső jegyek, a helynevek

alapvető rendeltetései stb. Ezek az elemek a mentális reprezentáció eszközei, valamint prototipikus jegyei a helynév hatalmas és szerteágazó prototípus kategóriájának.

A közös előismeret szükségszerűen összekapcsolódik a közös médiummal: „ha valaki nevet ad valaminek, akkor ezt úgy teszi, csakis úgy teheti, hogy saját nyelvi kompetenciája szerint olyan nyelvi produktumot hoz létre, amelynek a helye már elő van készítve a nyelvben, azaz mások számára ugyanolyan értékű lesz, mint amilyennek a névadó szánta” (HOFFMANN. 1993: 21).

Ezen a ponton kapcsolódhatunk a kommunikációs aktus szereplőjéhez, szűkebb értelemben a beszélgetőpartnerekhez, tágabb értelemben pedig a közösséghez, a társadalomhoz. A helynévalkotás ugyanis egyrészt az individuumnak abból az igényéből fakad, hogy megkülönböztesse, azonosítsa, konkretizálja a természeti környezet elemeit, másrészt ezt csak akkor tudja véghez vinni, ha a többiek, a közösség tagjai is ugyanazt a denotátumot kapcsolják ugyanahhoz az elnevezéshez. A közösséggel folytatott kommunikáció csak akkor lehet sikeres, ha a tagok nyelvi közösséget alkotnak, konkrétan, beszédükkel hozzáigazodnak a másik ember beszédéhez. Ha nem így történik, a földrajzi egységről szóló kommunikáció értelmetlenné válik. Mint szinte minden más esetben, a helynévadás pillanatában is az ember társas életmódjának determináló szerepe érvényesül, amely a közösség igényeinek való megfelelés utáni vágyat vonja maga után.

A beszélő adott megnyilvánulása a beszédtevékenység, mely vizsgálható és értékelhető a közösség, vagyis a kódrendszert elfogadók szempontjából. A beszélő minden egyes kiejtett hanggal és az ezekből formálódó, majd végül a beszédtevékenységben realizálódó szavaival és mondataival a közösség igényeit elégíti ki. Olyan nyelvi tényeket alkot és közöl, melyeket az adott társaság is nyelvi tényekként kezel, ennek megfelelően illeszti be azokat nyelvi rendszerébe. Csak így tud a két fél kommunikálni egymással; minden beszédtevékenység végcélja ez. SZILÁGYI N. SÁNDOR szavaival: „Ez az egymáshoz igazodásra való hajlandóság teszi a nyelvi közösséget közösséggé, az egyes ember beszéde pedig e társadalmilag érvényes viszonyokhoz való tudattalan hozzáigazodás által maga is tükrözi majd e hallgatólagos társadalmi „megegyezés”, a nyelv szabályait, vagyis maga is társadalmivá válik” (2000: 100).

Fontos szempont tehát a közösség és az egyéni beszélő viszonya, az igazodás kérdése, a minták követése, mind a helynévalkotás, mind a helynévhasználat során. Az emberek a tudatukban már meglévő helynévanyagot használják fel újabb nevek létrehozására, tehát a megismerési-fogalmi és egyben a nyelvi kategóriák is aktiválódnak. „Mindig erősen hat a

meglévő nevek analógiája, a neveknek (...) a morfológiai rendszere. Még teljesen új, költött nevek kialakításában is az a fő szempont, hogy „névszerűek”, „névstílusúak” legyenek” (J. SOLTÉSZ. 1979: 25).

Amíg azonban a beszélő eleget tesz a közösség szabta kívánalmaknak, elkerülhetetlen, hogy egyéni vonásokat ne tükröztessen a mondandója. Jól látható tehát, hogy az elnevezők saját tudásanyagukból, élmény- és ismerettárukból, személyes hozzáállásukból is merítenek, mikor elnevezik környezetük egyes darabjait. Ugyanakkor a név, bár magán viseli az elnevezőjének gondolkodására és megismerő folyamataira jellemző szubjektív jegyeket, egy jóval kiterjedtebb kontextushoz van igazítva azáltal, hogy a nyelvet használó közösség akceptálásától teszi függővé létét névként, vagyis nyelvi tényként.

3. 4. A névalkotás szituációjának körülményei

Fontosnak tartom megjegyezni a **megnevezés** és **elnevezés** közti különbséget. E két fogalom feltételezi ugyan egymást, de véleményem szerint nem tekinthetők ekvivalensnek. Megnevezés ugyanis történhet az elnevezés aktusát megelőzően és azt követően is, egyazon denotátum kapcsán. Az egyén a tudatában sorakozó helyfajták (prototipikus jegyekkel ellátott prototipikus kategóriái a tájegységeknek, amelyek személyes tapasztalat felidézése vagy közvetett információcsatornák útján realizálódnak) közül kiválaszt egyet, majd a szóban forgó denotátumot prototipikus és periférikus jegyei alapján besorolja a kiválasztott helyfajta általános, összefoglaló csoportjába családi hasonlóságot keresve. Ennek eredményeként megtudja nevezni közszóval a helyfajtat, itt nemfogalmat. Emellett csak az adott denotátumra jellemző jegyeket is felsorakoztathat, azaz megkülönböztetheti a földrajzi egységet a többi, azonos csoportba tartozó társától pusztán deskripció segítségével: pl. a forrás körül elterülő rét, amelyet egy bükkfaerdő szegélyez és kankalinok nyílnak a patakja partján.

Ehhez a definícióhoz emberünk nem használt tulajdonnevet. Ha ő, a helynévhasználó, ezt a rétet névvel illeti (pl. *Szépliget*), ugyancsak megnevezi a denotátumot, de ebben az esetben a megnevezés végső célja nem a megkülönböztetés, hanem sokkal inkább az azonosítás, denotátum és név összekapcsolása. Ezzel szemben az elnevezés, amit

névközpontnak tekintek, azzal a céllal történik, hogy a földrajzi egységet konkretizálja, egy nyelvi elemsorral megjelölje, egyedivé tegye. A név biztosít a denotátumnak, itt a rétnak, legitimitást, azaz nyelvi megjelenést és felidézhetőséget.

A névközpont eltérő lélektani háttérének megvilágítására használták a szakirodalomban mereven elkülönítve az ösztönösség és tudatosság fogalompárt. Ennek értelmében a népi vagy más jelzővel spontán, természetes, belső, közösségi, névadást az ösztönösség jellemzi. A tétel szerint a névközpont a denotátum egy jellegzetes vonását kiemeli, és azt foglalja bele a névként funkcionáló nyelvi elembe. A közösség átveszi azt, beilleszti névközpontjába az újonnan keletkezett tulajdonnevet, ami névközpontjává válik a jelölés nyelvi jellegében. Az elmélet szerint a tudatos vagy mesterséges, hivatalos névadás célja a tulajdonnévközpont, és a folyamat gyors, hivatalos, hatósági úton és nem több generációt felölelő, hosszú beillesztési és meggyökeresedési mozzanatokon átívelő módon történik.

Véleményem szerint nem helytálló az elnevezést ilyen merev kategóriákba sorolni. A fentiekben próbáltam rávilágítani arra, hogy a megnevezés univerzális, akár tulajdonnévközponttal történik, akár deskripcióval, a tudatosságot pedig nem redukálhatjuk arra a procedúrára, ami a hivatalokban pl. utcanévközpont során zajlik. Hiszen nagyon is mindennapos az a szituáció, amikor a közösség egy tagja egy számára fontosá vált tájrészt a nevet adás szándékával akarja elkülöníteni és felidézhetővé tenni (pl. *Nyíres-dűlő*, *Keskeny-föld*), vagyis nyelvi formát adni neki, s ezt a nyelvi kifejezést a többiekkel is névközpontként elfogadtatni és használtatni.

A nyelvhasználatot nem jellemzi kizárólagosság a motiváltság-motiválatlanság fogalompár esetében sem. E két terminust sem értelmezhetjük abszolút kategóriaként. Tény, hogy a természetes nevek megalkotásának háttérében erősebb motiváció áll, hiszen valamely sajátosság tükrözése a cél, azonban az ún. hivatalos névközpont során, a névközpontjába illesztésekor is tükröződik pl. a már meglévő névközpont sajátossága. A mintákhoz való igazodást én a névközpont mögött megbúvó motivációnak tekintem, és egyetértek HOFFMANN kijelentésével: „Teljességgel motiválatlan (...) név nincsen” (1993: 23).

IV. PERCEPCIÓ, FOGALOM ÉS NYELVI MEGFORMÁLÁS ÖSSZEFONÓDÁSA – A HELYNEVEK PROTOTIPIKUS JEGYEI

4. 1. A névvel jelölt denotátumok rendszere

Az egyes névfajták – pontosabban az általuk megjelölt denotátumok – elkülönülése elsősorban nem nyelvi alapú: a névrendszerek szisztémái közti különbség a denotátumok entitásbeli különbségéből, vagyis a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltéréséből fakad. Tisztáztam korábban, hogy az ember környezetében minden nevet kap, de legalábbis megnevezhető és megnevezendő, viszont nem minden entitást neveznek el tulajdonnévvel (pl. állatok csoportjai). Ugyanakkor épp a közösségi szemlélet jelölheti ki akár egy fogalmi csoport elemeit, és ruházhatja fel azokat tulajdonnévvel (pl. az angolban a nemzetiségek, napok és hónapok neveit is nagybetűvel írják). A különböző elemeket magukba foglaló csoportokra más csoportokétól eltérő névadási mechanizmusok jellemzők. Vagyis a kutyák és az emberek elnevezésére más és más nyelvi szabályszerűségek és a tagokat besoroló szabályok vonatkoznak. Így válik egyértelművé a bizonyos fogalmi kategóriák tagjait megnevező helynévrendszerek felépítése és szerveződése. Ha a helynévrendszereket vizsgálni akarjuk, a fogalmi kategóriák, ill. az ezekből realizálódó nyelvi formák előtt a megnevezett entitásokat kell rendszerezni.

A helynevek esetében ez a helyfajták elkülönítését és legfontosabb tipikus jellemzőik rendszerének ismeretét feltételezi. Nem vállalkozhatom a helynévfajták osztályozására több okból sem. Nem ismerhetem az összes helynevet és a finomabb különbségeket nem biztos, hogy megfelelőképpen tudnám értékelni és osztályozni. A földrajztudományban sem lévén jártas, nem ismerem az egyes földrajzi egységek pontos jellemzőit. Ezen kívül az összes helynév birtokában lehetne csak teljes képet adni a helyfajtákról. Pontosabban még akkor is a viszonylagosság problémájába ütköznénk. Könnyen meglehet, hogy a szubjektív elnevező helynek tekint olyan földrajzi egységet is, amely a földrajztudomány rendszerében nem szerepel külön (pl. irtás, kanális). Helynek tekinthető az a földér is, amely Kovács gazda dűlőjén visz keresztül, de csak az ő helynévrendszerében van jelen, tehát számára

tájékozódási pont, és így kapcsolatba lép a gazda mentális térképén elhelyezkedő többi, nagyobb ponttal. Szükségszerűen nevet is kap, hogy az egyéni majd később a közösségi névrendszerbe illeszthető és felidézhető legyen, tehát egyértelműen név lesz belőle. Még akkor is, ha tipikus jegyeit egyedül a gazda ismeri, és más talán más fogalmi kategóriába sorolná, ill. annak megfelelően más elnevezéssel illetné.

Nem céлом tehát a földrajzi egységek szisztematikus, tudományos leírása, hiszen a dolgozat szempontjából a nyelvi megformálás és az addig megtett mentális út a mérvadó. Ez a célkitűzés viszont megköveteli, hogy tisztában legyek az egyes helyfajták sajátos jegyeivel. Az elnevezés a megfelelő elnevezendő entitás azonosításával kezdődik, tehát vizuális jegyek befogadó elemzésével. Ez vezet a mentális reprezentációhoz, majd absztrakt nyelvi formába rendeződéshez. A percepció során tud az észlelt tárgy az észlelő egyén által új meghatározással bővülni, vagyis a külső megjelenés generálja az információfeldolgozás kognitív folyamatát: olyan információk, mint kiterjedés, magasság, alak stb. osztályozását és megfelelő kategóriába, vagyis helyfajtába való sorolását. A helynévfajták csoportosítását többen elvégezték már (J. SOLTÉSZ 1979, KÁLMÁN 1973); én HOFFMANN kategorizálására hagyatkozom (1993: 36-37), amikor megnevezem a helynévfajtákat ill. az elnevező közösség szemléletmódja okozta problematikus eseteket tárgyalom.

A helynévfajták leírási keretének felállításakor HOFFMANN a névadás mikroszintjét veszi alapul, s egy kisebb települést meghatározó, a lakosok kognitív térképen is szereplő helyekre összpontosít. Ezt az is alátámasztja, hogy példáit magyar nyelvterületek mikrotoponímiai anyagából válogatja. Csoportosításával egyetértek, hiszen a névhasználók tágabb természetföldrajzi ismeretrendszerére is alapoz. Mivel az én vizsgálódásom fókuszában egy sokkal tágabb értelmű, mikro- és makroszintű névadást is magába foglaló általános és univerzális névalkotási mechanizmusgyűjtemény áll, célszerűnek tartom az ember tudástárában meglévő makrotoponímákat is bevonni az alábbi rendszerbe, az univerzalitás feltárása érdekében. A víznevek csoportját megtoldanám a tengerek, óceánok, torkolatok, tengerszorosok neveivel. A domborzati nevek csoportját a hegyek, hegységrendszerek és hegláncok neveinek bevonásával látom teljesnek. A vízparti helyek, a tájnevek, a határnevek, a lakott területek nevei és az építménynevek részletes klasszifikációjához nincs mit hozzátenni, mikro- és makrotoponímiai szempontból is helytállóak.

A problematikus helynévfajták univerzális tételnek is minősíthetők, hiszen a tipikus és periférikus jegyek eloszlása során még a földrajztudósok által definiált földrajzi egységek is

kaphatnak más definíciót az ott élőkől. Ilyenkor az történik, hogy egy-egy helyfajta több jegyet is megoszt egy másik helyfajtaival, a családi hasonlóság esete áll fenn, és szubjektív indokok (pl. anekdota, családi történet stb.) alapján az egyén, sőt az egész közösség egy másik prototípus kategóriába sorolja a földrajztudomány által egyszer már klasszifikált denotátumot.

Sok vitára adhat okot a domb és hegy helyfajta megkülönböztetése. Megközelítésem fókuszában a névalkotó és –használó, az ember áll, így el kell tekintenem annak vizsgálatától, hogy a „Hegy”-nek nevezett kiemelkedés hány méter magasan végződik, mert névhasználati szempontból ez nem releváns. A név adásakor viszont fontos szempont a külső jegy kategorizálása prototipikus vagy periférikus jegyként. Ha a magasság a hegy prototípus kategória prototipikus jegyeként lenne jelen, a falvak határában magasodó kiemelkedést általában jóindulattal is csak dombnak lehetne nevezni (kivéve persze, ha a falu a Kékes lábánál terül el).

Hogy miért is nevezi a közösség mégis hegynek, több okra is visszavezethető. A túlzás eszköze szolgálhat a közösség jó megbecsülésének öregbítésére és a közösségi öntudat erősítésére. Személyes tapasztalatom szerint is, a lakóhelyükről való beszédben az emberek mindig a legfontosabb helyhez viszonyítva mesélnek környezetükről, ami kimagasodik a többi hely közül. A falvak belterületén ez általában a templom, külterületükön pedig a legnagyobb kiemelkedés, amit a pozíció erősítése érdekében szívesen neveznek hegynek. Egyértelműnek tűnik tehát az a feltevés, hogy a vizuális jegyek feldolgozása és kódolása utáni besorolást is az ember kapcsolatrendszere és a közösségi igények kielégítésének vágya formálja. A percepció és mentális reprezentáción túl a megnevezés és az elnevezés aktusai már a társas viszonyok által irányított mechanizmusok helynévhasználatban megnyilvánuló kognitív sémái.

Az is gyakori, hogy egyazon denotátumot több névvel is illetnek különböző generációk, ill. beszédközösségek, hiszen ugyanazt a helyet többféle megjelenésben is szemlélhetik. Például egy növénytakaróval fedett hegy kaphat kétféle elnevezést, egyrészt növényzetére (*Tölgyes*), másrészt hegy jellegére vonatkozóan (*Látó-hegy*). Nagy valószínűséggel a régebbi idők óta fennálló külső jellegzetességet és az évszázados funkciót megörökítő *Látó-hegy* a korábbi megnevezés, későbbi időszak, pl. erdőtelepítés terméke a *Tölgyes*.

Az is elképzelhető, hogy mindkét név egy időben keletkezett, és nem lévén két másik, hasonló jegyekkel rendelkező denotátum a közelben, mindkét elnevezés legitimitást nyert és

közsájon forgott. Feltételezésem szerint azonban a nyelvi ökonómiának és az elnevezés funkciójának is ellentmond az, ha két különböző – és még alakilag sem hasonlító – névvel illetnek egy helyet. Megszűnik a pontos referencialitás, és a közösség tagjain kívül bárki másnak igen nehéz útbaigazítást adni a hegy hollétéről, főleg, ha az egyik megkérdezett egy tölgyfaerdőről, a másik pedig egy kilátószerű magaslatról beszél. Tágabb összefüggésben épp a helynév tájékoztató és információközvetítő funkciója mosódna el. Hangsúlyozom azonban, hogy kis közösségen (falun) belül jól megfér(het) mindkét elnevezés a helynévhasználók tudatában és kognitív térképén. Ilyen esetben persze a két név két helyfajta is besorolandó és vizsgálendő: egyfelől a hegynevek, másfelől az erdők nevei közé, mert mindkét névfajta nyelvi szabályszerűségeit és sajátosságait magukon viselik.

Ugyancsak problematikus lehet a folyóvizek elnevezéseinek földrajztudományi és közösségi szempontból adódó különbségei, vagyis a külső jegyek prototipikus vagy periférikus jegyként való besorolása, ezáltal két prototípus kategória határainak átfedése, elmosódása. Természetes helyzet ez, amelyet a szakirodalom is alátámaszt: „Az egyes helynévfajták (...) tehát egyáltalán nem alkotnak egymástól elszigetelt fiókrendszert”(HOFFMANN. 1993: 38).

Hogy mit tekint az elnevező ember és a közösség folyónak vagy pataknak, az fogalmi gondolkodásbeli kategóriáik relativitását és persze szubjektív önkényességét tükrözi. Akárcsak a domb és a hegy, a folyó és a patak tipikus jegyeiben is a hasonlóságok mellett fontos eltérések vannak. WILLIAM O'GRADY „Contemporary Linguistics.” (1993) c. szintetikus munkájának jelentéstan fejezete veti fel a komponens-elemzést, amely az összefüggő jelentésű szavak közötti hasonlóságokat és különbségeket elemzi a szavak jelentéskomponenseinek megjelölésével és összevetésével. A folyó helyfajta komponensei lehetnének a folyóvíz, természetes kialakulás, nagy vízmennyiség, széles meder. A pataknál is meglenne ez az első két összetevő, a kis vagy kevesebb vízmennyiség, ill. a keskenyebb meder.

Már a helyfajta meghatározásánál problémák merülnek fel. Csakis a folyóvíz komponens értékelhető ugyanis igaz/hamis értékű jegyként. A többi már ismét viszonylagosságot eredményez, hiszen a mesterséges folyóvizek esetében a képlet nem működik: szűkíteni kellene a kategóriát. Emellett feltehetjük a kérdést, hogy mi és mihez viszonyítva számít kicsinek, ill. nagyoknak, szélesnek, ill. keskenynek. Nem létezik sehol sem a tökéletes folyó prototípusa sem, így mértéket sem lehet róla venni. Gondolkoztam, milyen

igaz/hamis állítással értékelhető tipikus jegyeit, jelentésbeli komponenseit tudnánk a folyó és a patak esetében megkülönböztetni, de nem találtam többet, hiszen a vízmennyiség, a meder, de még a vízgyűjtőterület is azonos vonás. A tengerbe vagy másik folyóba torkollás opcionális, tehát egzakt jegyek alapján jómagam nem tudtam egynél több kizárólagos jegyet felsorolni. Nem beszélve arról, hogy árvíz során a patak folyóvá duzzadhat és a folyásvonala mentén élő közösség ilyen állapotában szemlélve folyónak nevezheti, míg egy másik közösség névrendszerében patakként marad meg. O'GRADY is megerősíti a jelentés viszonylagosságát és egyszeri definiálásának lehetetlenségét: „Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nyelvünkben lévő szavakhoz és kifejezésekhez konkrét, precíz jelentést és egyértelmű határokat rendeljünk, melyek megkülönböztetik őket a többi szó és kifejezés jelentésétől. Csakhogy a sajátosságok nem alkotnak kicsi, jól körülhatárolt osztályt, nagyon sokszor nehéz is lebontani a szójelentést kisebb részekre”(1993: 217).

4. 2. Fajtajelölő helynevek

Sok kutatót foglalkoztatott már a helynévalkotás mögött meghúzódó gondolkodásbeli kategóriák ismertetésének az igénye. Ezek ugyanis „nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze” (HOFFMANN. 1993: 44). Eszerint a névadás szemantikai motívumhálójának feltárásával a mindenkori helynévadás mechanizmusait tudnánk bemutatni, melyek mivel megismerési, tehát univerzálisan létező kategóriák, változásuk nagyon lassú, és mivel minden ember nagyjából azonos percepció, kódolási, besorolási és osztályozó technikát alkalmaz azonos érzékszervek és azonosan funkcionáló agyi idegtevékenység mellett, a megismerés eredménye sem kiugróan eltérő. Ez azt jelenti, hogy a helynévadáshoz szükséges és csak ezt a folyamatot jellemző szimbólumok és fogalmi megfelelőik megtalálhatók bármely névadó és – használó tudatában. Ezeknek a szemantikai kategóriáknak az aktiválásával hozzuk létre, használjuk, ismerjük fel és idézzük a helynevet.

Univerzális kategóriákat akarunk megadni, tehát a helyneveket jellemző specifikus tulajdonságokat listázni, kódolni és besorolni kell, hogy eljussunk átfogó, általános

osztályaikhoz, mert ezek az osztályok képviselik a megismerési kategóriákat. Ezeket minden helynév megalkotásához fel lehet használni, elemeik ugyanis kidomborítják a denotátum specifikus jellegét. Pl. lehet egy folyót kéknek, sárgának, barnának, feketének és zöldnek is hívni az adott fizikai jellegtől függően. Ezek az elnevezések specifikus és reális elemeit alkotják a szín absztrakt kategóriájának. Ha a színt prototípus kategóriának tekintjük, a leggyakoribb éghajlati, természeti viszonyok okozta színezet lesz a legprototipikusabb jegy a folyó elnevezésekor, ez található meg legtöbbször a különböző népek helynévadási gyakorlatában. Periférikus helyre szorulnak más körülmények: pl. egyszeri esemény vagy történelmi háttér által a prototípusoktól eltérő színnel megnevezett folyónevek, hiszen ezek egyedi vonásokat tükröztenek, ezért kevésbé általánosak. Mégis egyazon fogalmi-megismerési-szemantikai osztály vagy prototípus elemei, tehát visszavezethetők egy kognitív mechanizmusra, csupán extra információ szükséges (a térség sajátos éghajlati jellemzőinek vagy történelmi eseményeinek ismerete) a szemantikai transzparenciát jelölő nyelvi alakulat és jelölt denotátum között.

A helyfajta tipikus külső jegyeinek felismerése önmagában mégsem ad okot a tipikus jeggyel való elnevezésre, de akkor is ez a legelterjedtebb helynévadási mechanizmus. Nem áll szándékomban kizárólagos és hierarchikus időbeli sorrendet felállítani a megismerési-szemantikai kategóriák használatában, de úgy gondolom, a rendelkezésre álló mai helynévanyag és annak keletkezési adatai birtokában mégis kijelenthető, hogy a természeti, külső elemekre építő ún. motivált névadás volt az első lépés a már bonyolultabb, absztraktabb szemantikai motívumok (pl. a hely kapcsolata egy személlyel, tárggyal stb.) megismerési-fogalmi kategóriává válásában.

A szituáció nem képzelhető el olyan könnyen. Bár sok hely van körülöttünk, kevés van megkülönböztetve, a mutogatáson és rámutatáson kívül nincs más eszközünk az utalásra és egyértelműsítésre, ráadásul nincs vagy alig van sablonunk az egyedítés, a nyelvi megkülönböztetés elvégzéséhez. A névalkotásnak e kezdeti szakaszát a kisgyermek kezdeti lépéseihez is hasonlíthatjuk abban az irdatlan vállalkozásban, hogy felfedezze és magáévá tegye a világot. Mindkét esetben ugyanaz történik: a környezet elemeinek nyelvi formába öntése. Bár számottevő különbség a készen kapott minták megléte a gyermek esetében, a példa remekül adja vissza a megnevezési-elnevezési szituáció lélektani és kognitív alapállását. A helynevek szemantikai motívumhálóját, vagyis a megismerés prototipikus jegyeit kutatva csak a lehető legősibb névadási szituációból tudunk kiindulni. A rekonstrukció ugyan

lehetetlen, de a nem vagy csak nagyon lassan változó fogalmi kategóriák felismerése és ezek nagy és változatos helynévanyagon végzett gyakorisági elemzése kezünkbe adja a kulcsot az ősi és egyúttal mindenkori helynévadás mozgatórugóinak bemutatásához.

Alapvetésként fogadom el a tételt, miszerint az ismeretek először a megismerési folyamat tapasztalati karaktere, majd a nyelvi struktúráknak megfelelően szerveződnek. LECHMANN MIKLÓS „Fogalom, jelentés, percepció.” tanulmányát használtam fel a kérdés körüljárásához. Egyetértek az észlelés (percepció) és a kognitív folyamatok hierarchikus szétválasztásával, utóbbi magasabb rendű ugyanis. „A percepció csak mint információfelvevő rendszer funkcionál, míg az információfeldolgozást – beleértve a reprezentációt, kategorizációt is – az egyes kognitív alrendszerek végzik” (LECHMANN. 1999. internetes forrás). A megismerés legátfogóbb kategóriája egyfajta általános modell a világról. Ez elsősorban individuális entitásokat és azok aktuális, valamint megelőző állapotait tartalmazza, térbeli viszonyaiknak megfelelően. Ez a modell tapasztalatokból, vagyis észleletekből épül fel, ebben a kezdeti fázisban még nem realizálódnak és stabilizálódnak a világra vonatkozó feltevések. Ez az információ begyűjtésének, a percepciónak a szakasza.

Egyetérthetünk abban, hogy a denotátumot a helynévalkotó megnevezi, s majd csak ezután illeti egy specifikus névvel. Be kell sorolnunk az adott dolgot egy kategóriába prototipikus jegyek alapján, és ezt az általános osztályt realizálnunk kell. Amint ez megtörténik, újabb kategorizációs mechanizmus lép életbe: az általános, átfogó osztály ezen elemét specifikus jeggyel és ezzel összefüggő specifikus nyelvi alakulattal kell ellátnunk. Ez utóbbi lépés azonban annak függvénye, hogy az osztályból már legalább egy elem meg van nevezve, ezért is kell specifikus, csak rá jellemző, azt egyedítő jellel ellátnunk egy másik elemet. Sok példa igazolja, és logikus is, hogy az osztály első elemének elnevezése maga az osztály megnevezése legyen, vagyis a helynév megjelölje a helyfajtát, amire vonatkozik. Kognitív szempontból ekkor kategóriaalkotás és besorolás zajlik szimultán módon. Az egyén észleli a denotátumot, annak jellegzetes külső vonásait, és elkülöníti azt más észlelt denotátumoktól nem megegyező külső vonásaik alapján.

A megkülönböztetés azonban csak úgy sikeres, ha a denotátumot van mitől megkülönböztetni. A kölcsönösség elve feltételezi az újonnan észlelt denotátum és egy már a tudatban, kognitív térképen és névrendszerben szereplő másik denotátum megjelölését is. Míg a percepció tapasztalat vizuális jellegű szimbólumokat indukál, a nyelvi utalással a lingvisztikai szimbólum önkényesen vonatkozik a környezetből kiválasztott entitásra. Ezért

nem érdemes törni a fejünket azon, hogy miért nevezte el régen valaki a falut falunak. Adott neki egy saját nyelvi elemeiből összeálló nyelvi „köntöst”, ezzel megnevezett egy egész kategóriát és elnevezte az első falut is. Számtalan példa igazolja a fajtamegjelölő helynevek fontosságát és régiségét is. Ugyanakkor az egyes nyelvekben a helyfajta megjelölő helynevek száma alacsony; és az azonos helyfajta más nyelvi elemekkel megjelölő helynevek szinonimikus viszonya, valamint régi keletkezése is alátámasztja azt a feltevést, hogy a fajtamegjelölő helynév a helyfajta osztályának kialakulásakor keletkezett szükséges tulajdonnévi forma.

Csak néhány igazoló példát hoznék: a *Duna* feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. ’víz’jelentésű szóból jött létre, a *Dnyeper* tkp. jelentése ’folyó’; a *Kárpátoké* ’szikla’. Ide tartozik még a szaúdi terület, *Nedzs* tkp. ’fennsík’; a kazah tó, *Balhas* tkp. jelentése ’tó’. A *Tokaji-hegység* déli része egyszerűen *Hegy* volt, lábánál terül el a *Hegyalja*. A környezet kitágulásával több beazonosítandó elemet kell megnevezni és elnevezni, vagyis a pusztá fajtamegjelölés már nem kielégítő többé.

4. 3. A hely tulajdonságát kifejező névalkotás – leíró nevek

Ismét az észleleti szintre kell visszatérnünk, ha az azonos helyfajta megkülönböztetését akarjuk elvégezni. „Az érzékeltetés által a tárgyban [itt: földrajzi helyben] olyan meghatározás jelenik meg, amely a tárgyhoz valóságosan hozzátartozik (...) Az érzékelés hasonlósági viszonyt teremt a külső megjelenés tekintetében többé-kevésbé megegyező dolgok között, a dolgok tehát az érzékeltetés által két irányban is más számára valókká válnak: egyrészt az érzékelő számára valók lesznek, másrészt sajátos kapcsolatba kerülnek a külső megjelenésre hozzájuk hasonló (s egyben ellenkezőleg: a hozzájuk nem hasonló dolgokkal is)” (SZILÁGYI N. 2000: 76). Az érzékelés pedig nem fejlődhet akármilyen irányba, csak abba, amelyet a körülötte lévő világ meghatároz. A percepció során észlelt, a környezet által meghatározott eltérő, külső, természeti sajátosságok elkülönítő és egyedítő vonásokkal ruházzák fel a denotátumot, e vonások vizuális szimbólumokból nyelvi szimbólumokká alakulása és nyelvi jelként való kinyilvánítása hozza létre a helynevet

általában egy egyszerű addíciós megoldással: a fajtajelölő megnevezés mellé társul az egyedítő tulajdonságot megnevező nyelvi elem. Ezek az elemek tehát az észlelet és információfeldolgozás szerint megállapított közös halmaz részei családi hasonlóság alapján (azonos helyfajta-hoz tartozás), a specifikus észleletek teszik őket vizuálisan, mentálisan, ill. nyelviileg valóssá, használhatóvá, idézhetővé.

Nagyon gazdag példatár áll rendelkezésünkre a leíró helynévtípus szemléltetésére. Mivel a nyelvi szimbólumok használata leképezi az ember és a környezete között működő kognitív információfeldolgozó folyamatokat, elsősorban az érzékszervi úton (látás, hallás, tapintás, szaglás) felfogott tulajdonságok jelennek meg prototipikus jegyként. Ismertetésükkor HOFFMANN ISTVÁN funkcionális-szemantikai kategóriáira támaszkodom (1993: 45-46).

- méret (*Nagy domb, Hosszú dűlő, Long Island* angol 'hosszú sziget', *Highlands* angol 'felső v. magas vidék'; *Lowlands* angol 'lapos v. alsó vidék'; *Grand Canyon* angol 'nagy kanyon')
- forma/alak (*Görbeér, Kurta határ*)
- anyag (*Homokdűlő, Köves patak, Rocky Mountains* angol 'Sziklás Hegység')
- szín (*Sárga-folyó, Kék-folyó, Vörös-tenger, Yellowstone* angol 'sárga kő'; *Karakum*, török sivatag török 'fekete homok'; *Karakorum*, török hegység török 'fekete kőgörgeteg'; *Karakul*, török tó török. 'fekete tó')
- kor (*Óhegység*)
- funkció/működés (*Legelő domb, Látó-hegy*)

Az éghajlati vonás, a víz íze, a szag, a víz folyásának iránya, sebessége, a hang is prototipikus jegyként szerepelnek. Dolgozatomban nem kívánok minden jegyre példát hozni, hisz a munkát szintetikusnak és nem analízálóknak szánom; a példák csupán az állítások érvényességét hivatottak bizonyítani.

A nyelvi ökonómia sokszor eredményez olyan helyzetet, amikor a fajtajelölő része a helynévnek elmarad a használatból, mert az egyedítés a specifikus jegy megnevezése által elegendő, s ha a közösség auditív v. vizuális módon észleli a denotátumot, ill. a specifikus tulajdonságot hordozó elnevezést, a helyfajta explicit jelenléte nélkül is ugyanabba a prototípusba sorolja. Fontos azonban, hogy a specifikus jegy helynévként való értelmezése feltételezi a specifikus jegy+helyfajta névszerkezet előzetes meglétét és használatát, mert csak e konstrukció garantálhatja a specifikus jegy helynévrészként, ill. önálló helynévként való azonosítását és elfogadását. Feltételezésem szerint tehát a vizuális, mentális és nyelvi

szimbólumokban egyértelműen megjelenik a sziget, de csak a specifikus jegy válik nyelvileg explicitté az Ír-tengerben található sziklás sziget, *Wight* esetében. A helynév jelzős szerkezetként volt teljes tkp. 'kis sziget v. szikla' jelentésben. A nyelvi szimbólumok azonban idővel egyszerűsödtek, így csak a külső jelleget képviselő méret őrződött meg specifikus jegyként nyelvi formában: *Wight* tkp. 'kicsiny'.

Az előbbi vázlatos helynévalkotási procedúrák csak a természet elemeivel megnevező, természeti névadásra szorítkoztak, de azonos prototipikus kategóriák vannak jelen az ember által teremtett helyek névadásánál is, hiszen az ember a névadójuk, aki ugyanazt a percepció és kognitív struktúrát követi a települések elnevezésekor is. Környezete meghatározza az elnevezések szemantikáját és referencialitását, ezért is szerepel a településnevek prototipikus jegyeként az előbb már felsorolt tulajdonságok mindegyike. Hozzá kell tennünk – és ezért nem is tárgyaltam a természeti környezet külső elemeivel történő elnevezés alatt – ez a fajta helynévalkotás későbbi folyamat. Megelőzi az ember építő és alakító munkája eredményeinek prototipikus jegyek alapján való besorolása újabb helynévfajtákba (település, építmény stb).

Természetesen, amíg csak egy település volt a beszélők szűkebb környezetében és kognitív térképükön, a 'Település' nevű helynév megállta a helyét fajta- és egyedjelölő funkcióban is. Ez lehet az óind tkp. 'város' jelentésű indiai település, *Patan* elnevezésének hátterében. Későbbi névadás terméke a koreai főváros, *Szöul* tkp. 'főváros'. A fajtajelölő név már jóval kialakultabb államszervezettségről tanúskodik, az elnevező célja vele nem is az egyedítés, hiszen a szójelentés már kizárólagossá tette a denotátum mögötti absztrakt fogalmat. A főváros helyfajta nemcsak osztályt, de adott közösségen belül egyetlen fajt is jelöl mindig. A kategória elemeinek változása a történelmi fordulatok függvénye.

A megkülönböztető jegyek tehát alapvető kategóriáknak minősülnek fogalmi gondolkodásunkban, vagyis az elnevezés szemantikai motívumai a természeti környezet és az ember által létrehozott környezet elemeinek egyedítésekor. Mivel a helyek elnevezésekor is adott a helyfajta, a megismerési sémák szempontjából elsődlegesnek minősülő esettel kezdeném, a leíró névtípussal: ez jelzős szerkezetű konstrukció, melynek egyik tagja a helyfajta. A méret prototipikus jegye van jelen a *Kisoroszi*, *Nagyoroszi*, *Mississippi* algonkin 'nagy folyó', *Michigan* ind. 'nagy tó' helynevekben. A kor a meghatározó jegye az alábbi helyneveknek: *Ófehértó*, *Newcastle* angol 'új kastély' és az *Oldham* angol 'rég falu' helynevekben, melyek keletkezése a helynévadás pillanatához viszonyít. Későbbi fejlemény az építmény átvitele a településre, vagyis az új referenciaalkotás.

A leíró típusú jelzős szerkezetekhez, de nem a kézzel fogható külső jegyek szemantikai osztályába sorolom az elnevező szubjektív értékítéletét, minősítését tükröző helynévalkotást. Esztétikai vagy lelki szimbólumok asszociációjával és nevesítésével születhettek olyan helynevek is, mint *Szép hegy*, *Bánatos föld*, *Rút szurdok* stb.

A fenti helynévadások esetében is feltételezem a helyfajta leválását és a specifikus jegy megmaradását helynévi alakulatként a nyelvi ökonómia érdekében. Más kérdés, hogy az így kapott név és az eredeti jelzős szerkezet milyen viszonyba kerül egymással, melyiket használja a közösség gyakrabban, melyik kerül be a közösségen túlmutató nagyobb közösség helynévrendszerébe, melyik névvel hivatkoznak gyakrabban a denotátumra. Megjósolható, hogy a rövidebb nyelvi forma hódít teret, de nem feltétlenül zárja ki a másikat.

4. 4. Viszonyok tükröztetése a helynévadásban – metonímia, metafora

A percepció az adott helynek más jellegzetességeit, ill. egyéb helyekkel, körülményekkel való kapcsolatát is feltárja tapasztalati, észleleti úton. A külső tulajdonságok prototipikus kategóriái és a denotátum között van a legegyszerűbb szemantikai kapcsolat, referencia; e sajátosságok absztrakt szimbólumait dolgozza fel először az ember. Az észlelet kitágításával azonban egyéb vonások és kategóriák válnak a helynévadás megismerési alapjává. Prototipikus jegyként realizálódhat a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez (HOFFMANN. 1993: 45) ill. a helynek egy másik helyhez való viszonya (HOFFMANN. 1993: 46) is képezheti egyedítő megismerési motívum elkülönítését és a helynévben realizálódó nyelvi szimbólumot.

Ha egy gyakorisági elemzést alkalmaznánk a helynévalkotás szemantikai kategóriáinak rendszerezéséhez, a legtöbbször felhasznált kategóriák, vagyis a helynévalkotás prototípus kategóriájának legtipikusabb jegyei a fenti két szemantikai motívum és alrendszereik lennének. Indoklásul ismét a nyelvi ökonómiára törekvés, valamint a környezet, a róla és a helyekről alkotott ismeretek bővülése látszik kézenfekvőnek. A legtipikusabb külső jegy, mint elnevezés jól funkcionál addig, míg egy azonos helyfajta tartozó földrajzi egységnek is ugyanaz nem lesz a legtipikusabb jegye, vagy ha egy dombos-hegyes vidéken

már minden külső vonást megörökítő nevet kiosztottak. A hely viszonyrendszereinek a helynévbe való beépítését nem tartom a külső tulajdonságot leíró névadás szükségszerű következményének, vagy ahhoz képest másodlagosnak. E két névalkotás szimultán módon is történhet(ett), mivel a viszonyrendszer elemei közül a legtöbb prototipikus, egyedítő jegyként szolgál.

Feltételezem, időrendben előbb jelentek meg a jelzős (specifikus jegy+helyfajta) szerkezetek, s később az egyelemes, megkülönböztető elemet hordozó helynevek, melyek specifikus névformánsokkal adtak mintát a későbbi helynevek létrehozásához. Az egy elemre redukálódás azonban nemcsak morfológiai és lexikai mintákat teremtett, hanem a helynév egyik prototipikus jegyévé vált, és a specifikus jegy az egész denotátumra érvényes lett, aminek következtében érintkezés alapú névátvitel, metonimikus névalkotás történt. Legtipikusabb példa erre a települések elnevezése a közelükben lévő másik helyről.

Megjegyzendő, hogy ez a helynévadási mód bizonyult (saját gyűjtésem alapján) a legtermékenyebbnek és produkálta a legváltozatosabb helyneveket. A viszonyok rendszere ugyanis rendkívül sokrétű lehet. Az alábbiakban HOFFMANN kategóriáit emelem ki, majd néhány nála nem szereplő, de releváns és lehetséges szemantikai motívumot mutatok be.

Nagyon termékeny prototipikus jegy a helyen lévő növényzet kategóriája, legyen szó akár természetes, akár mesterségesen telepített, vagy termesztett növényzetről. A *Hárshegy* elnevezés megjelöli a hegy egy külső dologhoz köthető sajátosságát és az adott denotátum fajtáját. A japán *Fuji* hegység már egyeleműsödött a *Fuji Yama* tkp. 'lilaakácos hegy' jelzős szerkezetből. Bár a *Fuji* felhasználtsága a gyakoribb, a hosszabb név is ugyanazt a denotátumot takarja, és mindenki számára azonos a referencia. Nemcsak a fajtajelölő elem leszakadásával jöhet létre egyelemes metonimikus helynév.

A névhasználók tudatában a helynevek prototipikus jegyeként realizálódik a helynév egy viszonyát megjelölő szemantikai motívum önmagában, a helyet definiáló és meghatározó hatókörrel. Így válhatott az árpa és a túske is *Jáva* szigete, ill. *Lytirang* ausztrál terület elnevezésévé. A helynévalkotás kategóriájának összetettebbé válása és a környezet, ill. a közösség tájékozódásának megkönnyítése érdekében újabb és újabb helynévalkotó szabályokat és mechanizmusokat kellett alkotni már meglévő alapelemek, prototipikus jegyek felhasználásával. Különösen a lakott területek elnevezésekor lett gyakori eljárás a településsel érintkezésben álló másik hely jellegzetes jegyeit, ill. azok megnevezéseit átruházni a településre. Ez a névalkotás már nem igényelte a névadó helyfajta megjelölését, hiszen az

zavart okoz(hat)ott volna a település, az elnevezett denotátum beazonosításakor. Ezért jellemző csupán a specifikus jegy vagy egy helyfajtára utaló köznévi megnevezés+specifikus jegy konstrukció alkalmazása. Előbbire példa *Diósd*, *Nádasd*, vagy a német *Leipzig* tkp. 'hársas', utóbbira *Meggyesegyháza*.

Meggyőződésem, hogy az előbb problematikusnak lefestett másik helynév fajtajelölő taggal való átvétele és átruházása egy másik helyre a legkésőbbi eredménye a metonimikus névadásnak. A névalkotás fázisai mutatják be a szemléleti kategóriák kiszélesedését és azt, hogyan váltak a mintává érett gondolkodásbeli motívumok prototípusokká a közösségi elfogadás által. A közösség a gázlót, annak viszonyát egy külső eseményhez és a vele lokálisan érintkező települést közös referenciális kapcsolatba hozta. Feltehetőleg a gázló már nem töltötte be eredeti, névadó funkcióját, de a helynévrendszerben nagyon is aktívan szerepelt, és a település közvetlen környezetében lévő helyet pontosan megnevezte, így a nevet megőrizték és átmentették a város elnevezéseként: *Oxford* angol 'ökörgázló'.

Biztos vagyok abban, hogy a metonimikus névalkotás fenti szakaszai, ill. aspektusai kognitív sémákként érzékelhetők a többi hely és viszonyát bemutató szemantikai motívum segítségével alkotott helynevek esetében is. A továbbiakban példákkal igazolom e motívumok, kategóriák relevanciáját és prototipikusságát magyar és külföldi helynevekben.

Az ott lévő állatvilág tükröződik a *Békás-tó*, *Nyulas* és a szlovák *Vepor* hegység tkp. 'vaddisznó' elnevezésekben, melyek követik a leíró+fajtajelölő, ill. leíró, metonimikus névalkotás kognitív sémáját. A helynél lévő építményről, ill. mesterségesen létrehozott helyről tanúskodik a *Templomdomb*, *Newport* angol 'új kikötő', *Riyadh* szaúdi főváros arab 'kertek', *El-Hasza* szaúdi vidék arab 'kút a sivatagban' településnevek is. Véleményem szerint az események beépítése a névbe eredményezi a legváltozatosabb és legizgalmasabb nyelvi formákat is. A *Pálhalála* és az ausztrál őslakosok névrendszerében szereplő *Nimmel-mair* vízlelőhely tkp. 'rosszul látó bennszülött megmosta és meghalt' is erről tanúskodik.

Ehhez a kategóriához csatolnám a névadás pillanatában lezajlott cselekvést is prototipikus jegyként. Az *ül*, *dob*, *beszél* szavaknak, ill. cselekvéseknek meglehet semmi közük közvetlenül a helyhez, de közvetetten a névadási szituációt jellemzik, és a mentális reprezentáció során prototipikus jegyként választódnak ki, hogy nyelvi formát kapjanak: *Yang* város kínai 'ülni', *Benayeo* város ind. 'dobni', *Gila-hegység* iráni 'beszélni', *Dacca* város arab 'elrejt'.

A helynévadó és –használó, az ember helynévkomponensként való szereplése egyenes következménye annak a jelenségnek, hogy a helynevet az ember hozza létre. A helyet használó, birtokló emberek, a hely kialakulásakor, ill. alapításakor szerepet játszó és az ott lakó emberek, valamint a hely közötti viszony is prototipikus jegyként realizálható a helynévalkotásban. Csak néhány példával bizonyítom e jegyek gyakoriságát: *Shan* burmai tartomány tkp. 'hegylakók', *Üsküdar* török város tkp. 'pajzshordozók', *Karachi* indiai város az ott élő hindi törzsről kapta a nevét. A legnépesebb számmal a birtoklás viszonyát kifejező helynevek büszkélkedhetnek: *Andráshida*, *Szentpétervár*, *Gibraltár* arab 'Tarik sziklája', *Wilhelmshafen* német 'Vilmos kikötője', *Ahmadabad* arab 'Ahmed városa' stb. A helynévadó emberekkel van kapcsolatban a használati tárgy prototipikus-szemantikai jegy az elnevezéskor: pl. *Fez* marokkói város arab 'balta'.

A tiszteleti névadás esetét a HOFFMANN-féle modell az emlékeztető funkcióba sorolja, mert a személynévvel való elnevezés nem a névadási szituációra alapoz, csupán az elnevező önkényes szelekciójának eredménye. Én mégis a hely viszonyrendszerének tagjaként veszem számba, hiszen a különbség csupán a szimbólumok minőségében van. Az egyik esetben a hellyel közvetlen kapcsolatban álló vizuális szimbólum, a másik esetben pedig egy már eleve elraktározott nyelvi szimbólum realizálódik prototipikus jegyként, de a kognitív séma ugyanaz. Tény, hogy utóbbi már tudatosan önkényes, vagyis szándékosan választ a helynévalkotás prototipikus jegyeiből, de ugyanazt a kognitív információ-feldolgozó sémát követi, amely létrehozza a helynevet. Nagyszerű példa erre a szentekről elnevezett helyek sokasága: *San Domingo* spanyol 'Szent Domonkos', *San José* spanyol 'Szent József'.

A hely valamely más hellyel való viszonya a helynévadás prototipikus jegyként szintén nagy elemszámú példatárral illusztrálható. A HOFFMANN-féle leírásban részletesen kifejtett kategóriák a földrajzi két hely lehetséges összefüggéseit mutatják be: *Stratford-upon-Avon* angol 'az Avon felső folyásánál épült Stratford', *Vönszan* koreai város kínai 'síkság-hegy', *Okayama* japán város 'dombhegy', *Miyazaki* japán város 'szentély-hegyfok'. A hely viszonyított helyzetét adja meg *Westminster* angol 'nyugati kolostor'.

HOFFMANN tárgyalja még a manapság, a hivatalos névadás térhódításával egyre népszerűbbé váló konvencionális funkciót a helynévalkotás prototipikus jegyként. Az utca- és térelnevezések szokásos sémákat és szemantikai fogalomköröket használnak az újabb névadáshoz. Bár ezeknek az elnevezéseknek közvetlenül tényleg semmi közük a hely bármilyen jegyéhez, mégis van kognitív feldolgozó folyamat a háttérükben. Nem kell ahhoz

látni a helyet, hogy a már meglévő vizuális és mentális, valamint az ezekhez kapcsolódó lingvisztikai szimbólumokat, vagyis a már létrehozott névalkotási mintákat aktiválja a névalkotó. A mesterséges névalkotás esetében a helynévadás megismerési kategóriái fogalomköreinek szinte minden elemét felhasználják, függetlenül attól, van-e bármiféle kapcsolat a denotátum és az elnevezés szemantikai motívuma között, de mivel a folyamat a névalkotás fázisait követi, nevet teremt, beilleszti azt a közösségi névhasználatba, fontos névalkotási prototipikus jegyként értékelhető a konvencionális funkció.

Az asszociációval keletkezett neveket szeretném még a kognitív névalkotási sémák szempontjából megvilágítani. Képzettársítással keletkezett vagy metaforikus helynevekként jelöli meg őket az irodalom (HOFFMANN. 1993). Vizsgálatukra azért most térek ki, mert a kialakulásukban prototipikus jegyként realizálható megismerési-szemantikai motívumok magukba foglalják a már tárgyalt kategóriákat, hiszen alapmodellek lévén, továbbra is ezek a névalkotás tipikus jegyei: a helyek külső tulajdonságai, viszonyrendszerük egy külső körülményhez vagy másik helyhez stb. Mivel „a metaforát névalkotási folyamatként, tehát a fogalmi jegyek hasonlóságán alapuló névátvitelnek foghatjuk föl (...) a metafora értelmezésében nem az azonosságra, hanem a fogalmi jegyek hasonlóságára kell hangsúlyt helyoznünk” (HOFFMANN. 1993: 111).

A metaforikus névalkotás során a percepció azonosít egy különböző külső sajátosságokkal és kiterjedt viszonyrendszerrel bíró helyet. Rendszerbe szerveződnek azok a vizuális szimbólumok, melyek aktiválódnak az észlelés során, és egy közülük kiemelten fontossá válik az észlelt tárgy azonosításában. A vizuális szimbólumok feldolgozásához az elme előhívja a mentális reprezentációt, a már tárolt hasonló vizuális és lingvisztikai szimbólumokat, és kizárólagos hasonlóságot keres. Ha a hasonlósági kapcsolatot nem azonos fogalmi körben (helyek prototipikus jegyei) találja meg, hanem egy másik elemcsoportra vonatkozó kategóriában, a más szemantikai területhez tartozó elemek keveredése következik be: pl. a hely alakját az eddig alakmeghatározásra használatos elemek segítségével nem lehet visszaadni, az állat- és növényvilág szemantikai elemtárából kaphat a hely a külső, domináns jegyét tükröző elnevezést: *Fecskefarok-dűlő*.

A metaforikus helynévalkotás prototipikus-szemantikai jegyeit a helynévalkotás eddig tárgyalt prototipikus jegyein túlmenően számtalan fogalomkörhöz kapcsolódó motívum segítheti. Az alakmeghatározó nevek csoportja a legnagyobb, de a lakosok jellemző

tulajdonságairól, használati tárgyaikról, sőt még az adott gazdasági-szociális helyzetről, a hely sajátos jegyeiről is kaphatnak nevet a helyek: *Dzsungel, Csikágó, Ördögfarka* stb.

Látható, hogy az elnevezők azonos kognitív információ-feldolgozó, osztályozó és nyelvi kódoló sémák alapján dolgoznak, mely sémák az elnevezés idejétől függetlenek, mert nem aktuális körülmények határozzák meg őket, hanem univerzális percepciós és mentális szimbólumok, valamint az ezeket aktiváló kognitív alrendszerek. Így bár természetesen tapasztalhatunk némi relativizálódást a névalkotásban, ez elfogadható mértéken belül marad, azaz SZILÁGYI N. SÁNDORT idézve „a különböző individuumok különböző érzetek szerint megállapított halmazokat egymásra vetítve (...) e halmazok metszésterülete olyan közös halmazt képez, amelynek alapján a dolgokat meglehetősen pontossággal azonosítani [és osztályozni, P. J.] tudjuk” (2000: 80).

4. 5. Egy rekonstruált helynévalkotási folyamat

A kognitív információ-feldolgozó rendszer működési alapelveit követve vázoltam néhány vázlatos hipotézist a helynévalkotás mögött álló fogalmi gondolkodásról és a szemantikai motívumhálóról, amely meghatározza a mindenkori névadási rendszert. A prorotipikus-megismerési-szemantikai jegyek működése a helynévadásban egyszeri, a cél érdekében megragadott példákon keresztül igaznak bizonyult. Az alábbiakban szeretném megvilágítani a hipotézisek helyességét egy jól dokumentált amerikai névadási procedúra, az 1804-es „orgy of naming” adatainak segítségével. Ezen kívül, az amerikai nép általános helynévadási gyakorlatából is ízelítőt ad KISS LAJOS (FNESZ 1988.) szótára. Természetesen nem garantálhatok kizárólagos érvényű kijelentéseket, hiszen e névadási aktussorozatról is csak töredékes információ áll a rendelkezésemre, de a helynévalkotás szintjeinek és prototipikus jegyeinek működését, azok arányait és gyakoriságát remekül szemlélteti a KÖVECSÉS ZOLTÁN által az „American English” c. munkában (1995) feldolgozott névalkotás jellemzése.

A Jefferson által megbízott két angol kutató, Lewis és Clark kapták a Nyugat feltérképezésének és a földrajzi egységek leírásának, valamint elnevezésének feladatát.

Céljaik és motivációik kettősek voltak. A függetlenség kivívása ellenére Anglia igen erős kulturális nyomást gyakorolt az országra. Az amerikai irodalom a nagy hagyományokra visszatekintő angolszász elődből nőtt ki, a számtalan szigetországban tanított gyermek is jól illusztrálja azt a kulturális bizonytalanságot és kisebbségi érzést, amely jellemezte a kor Amerikáját. Ezt ellensúlyozta a demokratikus szabadságtudat és büszkeség, ez az időszak már a nemzetté válás ideológiai és politikai szakaszának érett fázisa.

Mivel relatíve fiatal államalakulatról és nem régen szerveződő beszéd, névalkotó és –használó közösségről van szó, a névalkotás szemantikai motívumai tisztábbak és jobban követhetők, mint bármely más kontinens neveinek esetében, mert szinte az összes helynév etimológiája átlátszó, de legalábbis nem értelmezhető félre, nagy segítséget nyújtva ezzel a névadás pillanatának és a névalkotás prototipikus jegyeinek bemutatásában. Az újonnan betelepült lakosok magukkal hoztak már szilárd, jól működő helynévrendszereket és helyneveket, vagyis mentális tudástárunkban passzívan jelen volt a névalkotás valamennyi prototipikus jegye. Emellett készen álltak a helyfajtákat, osztályokat azonosító mentális szimbólumok, a besorolást végző értékelő, szelektáló mechanizmusok, valamint a lingvisztikai szimbólumok rendszere és a nyelvi formaalkotó szabályok is.

Fel sem merülhet bennünk, hogy egyedjelölésre osztály, ill. fajtajelölő köznevet alkalmaztak volna. A lakosok az otthonteremtés és az új föld birtokba vételének szándékával nevezték meg és különítették el a földrajzi egységeket. Tisztában voltak azzal, hogy a megkülönböztetés szükséges, hiszen nyilvánvalóan létezett több megnevezendő hegy, síkság, folyó, és számtalan várost is megépítettek. Logikátlan lett volna a denotátumot fajtajelölő elnevezéssel illetni. Én sem találtam egyetlen erre vonatkozó adatot és helynevet sem.

A leíró gyakorlat természetesen termékeny volt, hisz a külső jegyek és a helyfajta megjelölése kizárólagossá tette a denotátumot az adott közösségben. A név megszilárdulása után pedig tulajdonnévként az egész ország kontextusában ugyanarra a denotátumra vonatkozott. Még akkor is, ha esetleg lett volna még egy hosszú sziget a keleti vagy nyugati parton: *Long Island* 'hosszú sziget'. Feltehetően tavasszal alapították *Bloomington* városát, melynek jelentése 'virágzó város'. *New York City* kiemelt fontossággal bír, építése idején a legszélesebb út is a legspecifikusabb külső jegye után kapta a nevét: *Broadway* 'széles út'. *Long Beach* 'hosszú partszakasz' és a *Sziklás-hegység (Rocky Mountains)* is a leíró névalkotás terméke. Feltételezésem szerint egyeleműsödött helynév a *Colorado* folyó neve, hisz a

spanyol szó jelentése 'vörös szín', amely feltethetőleg olyannyira egyedi volt a környezetben, hogy a fajtajelölő köznévről is mindenki tudta, hogy a folyót illeti a név.

Szintén leíró tendenciát követ a metonimikus nevek csoportja is. A helynek egy másik dologhoz vagy másik helyhez való viszonya a legváltozatosabb formában van jelen a helynevekben. Az új felvonóhídról kapta a nevét *Bridgeport* városa 'hidas kikötő', a Tauton torkolatnál fekvő *Fall River* város jelentése 'hulló víz v. vizesés'. A kanadai határnál fekvő üdülőhely is a mellette található tóról kapta a nevét: *Lake Placid* 'nyugodt tó'.

Az egymás közelében található vagy geográfiailag érintkező különböző földrajzi helyek általában megkapták ugyanazt a nevet, a referencialitás hordozója pedig a fajtajelölő köznévről lett: *Colorado* mint folyó- és államnév, *Hudson* mint folyó- és öbölnev. Egyébként is egyszerű és időtakarékos megoldás volt az újonnan felépülő települést a közelében elhelyezkedő, már elnevezett földrajzi egység nevével illetni: *Salt Lake* és *Salt Lake City*.

Elsőpró számban jelentek meg a személyekkel és a személyekhez köthető eseményekkel mint prototipikus-szemantikai jeggyel alkotott helynevek. Elég kis részük tükrözte a földterület tulajdonosának vagy az ott élő közösségnek a helyhez való viszonyát (*Nashville* 'Nash-ék faluja'). Ezzel szemben nem csupán a metonimikus névalkotás, de az egész amerikai helynévalkotás legmeghatározóbb válfajává vált a tiszteleti névadás. Ennek nemzeti-életkultúri okai átláthatók, hiszen a történelmi események, a függetlenségi háború hőseinek, ill. mindazoknak, akik hozzájárultak az Amerikai Egyesült Államok megerősödéséhez állít emléket a helynevek hosszú sora. Csak néhány példa: *Youngstown* 'Young városa', *Washington* neve már helyfajta jelölő köznévről szerepel, ami még nagyon presztízsértéket ad kivételes pozíciójának. *Shreveport* egy Shreve nevű kapitányról kapta nevét, *North-Carolina*, *Louisville* pedig uralkodókról.

A tiszteleti névadás kategóriájába sorolom a vallásos motivációjú névalkotást is. A spanyolajkú közösség élen járt a szentek és vallási jelenségek, fogalmak prototipikus jegyként való beemelésével a helynevekbe: *Sacramento* 'szentség', *San Antonio* 'Szent Antal', *San Francisco* 'Szent Ferenc', *Los Angeles* 'angyalok'. A puritán névadásban is felfigyelhető a vallásos indíttatású névalkotás: *Providence* 'Mindenható', *Salem* 'Jeruzsálem' rövidített alakban. Egyértelmű tehát, hogy a prototipikus jegyek specifikáltsága és tagozódása az aktuális körülményekre alapoz, de ez csak az átfogó szemantikai jegy variánsaként jelenik meg. Egy vallásos időszak szülte ugyanis az előbbi két helynév, amely a helynek valamilyen külső eseménnyel való viszonyát tükrözi.

Az eddig bemutatott példák alátámasztják a prototipikus jegyek működését, vagyis a helynévalkotás univerzális mozgatórugóinak meglétét, ugyanakkor éppen az amerikai példa illusztrálja a leginkább a névalkotás sajátos történelmi, politikai, társadalmi tényezőit és egy sajátos lélektani helyzetet: az elnevezők teljes mértékig tudatában voltak névalkotó tevékenységüknek. Ennek is tulajdonítható a hatalmas mennyiségű „new” tkp. ’új’ előtagú helynév (*New Haven* ’új kikötő’). Csakhogy az előtag a legtöbb esetben más kontinensen, más helyrendszerben már meglévő települések neve elé került, vagyis az amerikaiak átvették az angol, német városok neveit, megkülönböztető jegyként pedig a keletkezés időbeli sorrendjét használták (*New York, New Jersey, New Orleans, New Buda, New Hampshire* stb). Kijelenthető, hogy az átvétel divathullámmá vált, és egy rövid, de annál termékenyebb időszakra az amerikai névalkotás legprototipikusabb jegye a helynek, pontosabban az elnevezőnek egy másik helyhez való, az elnevező által szubjektív és önkényes módon meghatározott viszonya (nosztalgia, feltűnésvágy) lett.

Mivel nem ösztönösen kialakuló névalkotási forma volt a 18–19. században a metaforikus névalkotás, hanem a helynévhasználati mintákban már szerepeltek mechanizmusai, a névalkotók előszeretettel alkalmazták e módszert is. Megjegyzendő, hogy a legtöbb esetben a fogalmi azonosítás nem feltétlenül a hasonló jegyeken alapult, sokkal inkább a túlzás és a figyelemfelkeltés volt a cél, mikor az „Amerika Nílusának” is hívott Mississippi folyó menti várost az ókori alsó-egyiptomi város mintájára ugyanúgy *Memphisnek* nevezték el. Akár a klasszikus nevek divatjának terméke is lehetett egy másik ókori városnév teljes átvétele *Syracuse* esetében.

A földrajzi elhelyezkedés mellett itt is felfigyelhetünk az alak prototipikus jegyként való megjelenésére a metaforikus helynévalkotásban: a Hadügyminisztérium washingtoni székhelye, a *Pentagon* alaprajza szabályos ötszög. Innen az elnevezés is: lat. *pentagonum*.

Bár a prototipikus jegyek működésének és relevanciájának ellenőrzésére jóval nagyobb és részletesebb helynévanyagra, az ott élők emlékeire és kognitív térképének hozzávetőleges ismeretére (hiszen az nem térképezhető fel soha igazán) lenne szükség, úgy gondolom, az itt bemutatott példák is megerősítik a dolgozatban felvázolt kognitív helynévalkotó mechanizmusokat, szabályszerűségeket és a mindenkor érvényes kategóriák helyességét és érvényességét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANTAL LÁSZLÓ** (1970), *A világ nyelvei*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ANTAL LÁSZLÓ** (1981), *Nyelvek nyomában*. Budapest, Kozmosz Könyvek.
- CLARK D. IAN**, *Placenames and Land Tenure – Windows into Aboriginal Landscapes: Essays in Victorian Aboriginal History*. Ballarat, University of Ballarat, 2003.
- CLARK, D. IAN–TOBY, HEYDON**: *Dictionary of Aboriginal Placenames of Victoria*. Mount Helen, University of Ballarat, 2002.
- CRYSTAL DAVID** (1998), *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- FODOR ISTVÁN** (2004), *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Budapest, Tinta Kiadó.
- FÖLDRAJZI NEVEK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA**. szerk. Kiss Lajos, Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.
- HEINRICH ANDREA**, „Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben.” Kolozsvár, 2000. Kézirat.
- HOFFMANN ISTVÁN**, „A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése: Egy lehetséges helynévadási modell.” Debrecen, KLTE DEK, 1992.
- HOFFMANN ISTVÁN** (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen. KLTE.
- J. SOLTÉSZ KATALIN** (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA** (1973), *A nevek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 3. kiadás.
- KÁZMÉR MIKLÓS** (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTk. 95. sz. Bp.
- KogJel.**= „A „kognitív” jelentésvilága.” In. *A megismeréstudomány helye*.
<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/cog/1eload.htm>
- KogNyelv.**= **BAŃCZEROWSKI, JANUSZ**, *A kognitív nyelvészet alapelvei*. *Magyar Nyelvőr* 123. évfolyam 1. szám, 1999. január-március
<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1231/123107.htm>
- KÖVECSESE ZOLTÁN** (1995), *American English. An Introduction*. ELTE, Budapest.
- LECHMANN MIKLÓS**, „Fogalom, jelentés, percepció.” MTA Filozófiai Intézete. 1999.
<http://kincsem.tofk.elte.hu/tarstud/lechmann/fogalom.htm> 2007. április 6.
- LŐRINCZE LAJOS** (1947/1967), „Földrajzi neveink élete.” In. *Magyar Nyelvjárások*. Debrecen, 3–27.

O'GRADY, WILLIAM, "The Study of Meaning." In Contemporary Linguistics. St. Martin's Press, New York: 1993. 242-245.

SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000), Világunk, a nyelv. Budapest, Osiris Kiadó.

SZERDAHELYI ISTVÁN (1977), Bábeltől a világnyelvig. Budapest, Gondolat Kiadó.

UNGAR, SIMON, „Cognition of Environmental Structure plus Other Properties.”

http://www.lgu.ac.uk/psychology/ungar/sun/LectureNotes/Env4_EnvCog/index.html